

II. 550.765/809

Ч.

ВИДАННЯ
ТОВАРИСТВА

809 (4)

„ПРОСВІТА“

Б. Лепкий
КАЯЛА
(1185--1935)

РІК 1935
Книжечка 4
(КВІТЕНЬ)

ВИДАННЯ „ПРОСВІТИ“ В 1935. Р.

1. МІСЯЧНІ ВИДАННЯ — 12 книжечок на рік, кожна в обемі 3—4 аркушів друку. Всі вони ілюстровані (ілюстрацій буває до 20, а то й більше), всі мають відповідні передмови й пояснення. Досі появилися:

- 806 (1) **Іван Крип'якевич, МИХАЙЛО ГРУШЕВСЬКИЙ**, життя й діяльність, із 16 образками (між ними 9 портретів великого укр. вченого і першого президента відновленої укр. держави 1918. р.), ст. 64 (за січень), ціна 50 гр.
- 807 (2) **Франц Коковський, ВІДДОВЖЕННЯ СЕЛА**, ст. 64 (за лютий), ц. 50 гр.
- 808 (3) **Мирон Дольницький, ВІД БЕСКИДСЬКИХ РОЗВОРІВ ДО ПОЛІСЬКИХ БОЛОТ** (географічний огляд українських земель, що ввійшли в склад сучасної Польщі, ст. 88 (за березень), з 29 образками й 1 мапою, ц. 70 гр.
- 809 (4) **Богдан Лепкий, КАЯЛА**, історичне оповідання з нагоди 750-ліття походу кн. Ігоря Святославича на половців 1185. р., з образками О. Кульчицької, ст. 68 (за квітень).

2. КВАРТАЛЬНІ ВИДАННЯ (Фонду „Учітеся, брати мої“) — чотири книжки, кожна до 100 стор. друку, з ілюстраціями й поясненнями, дві — з історичних наук, дві — з природознавства. Досі вийшли:

- 17 (1) **Омелян Терлецький, ГЕТЬМАНСЬКА УКРАЇНА Й ЗАПОРОЗЬКА СІЧ**, ст. 88, з 4 мапками, ц. 60 гр.
- 18 (2) **Олександр Цинкаловський, КНЯЖИЙ ГОРОД ВОЛОДИМИР**, популярно-науковий нарис, 40 обр. і мапа.

3. Журнал-місячник „ЖИТТЯ І ЗНАННЯ“ (8. рік видання), багато ілюстрований, із поясненнями, подає в популярній формі відомости з різних ділянок знання, зв'язує сучасний стан нашого життя з минулим. При журналі виходить:

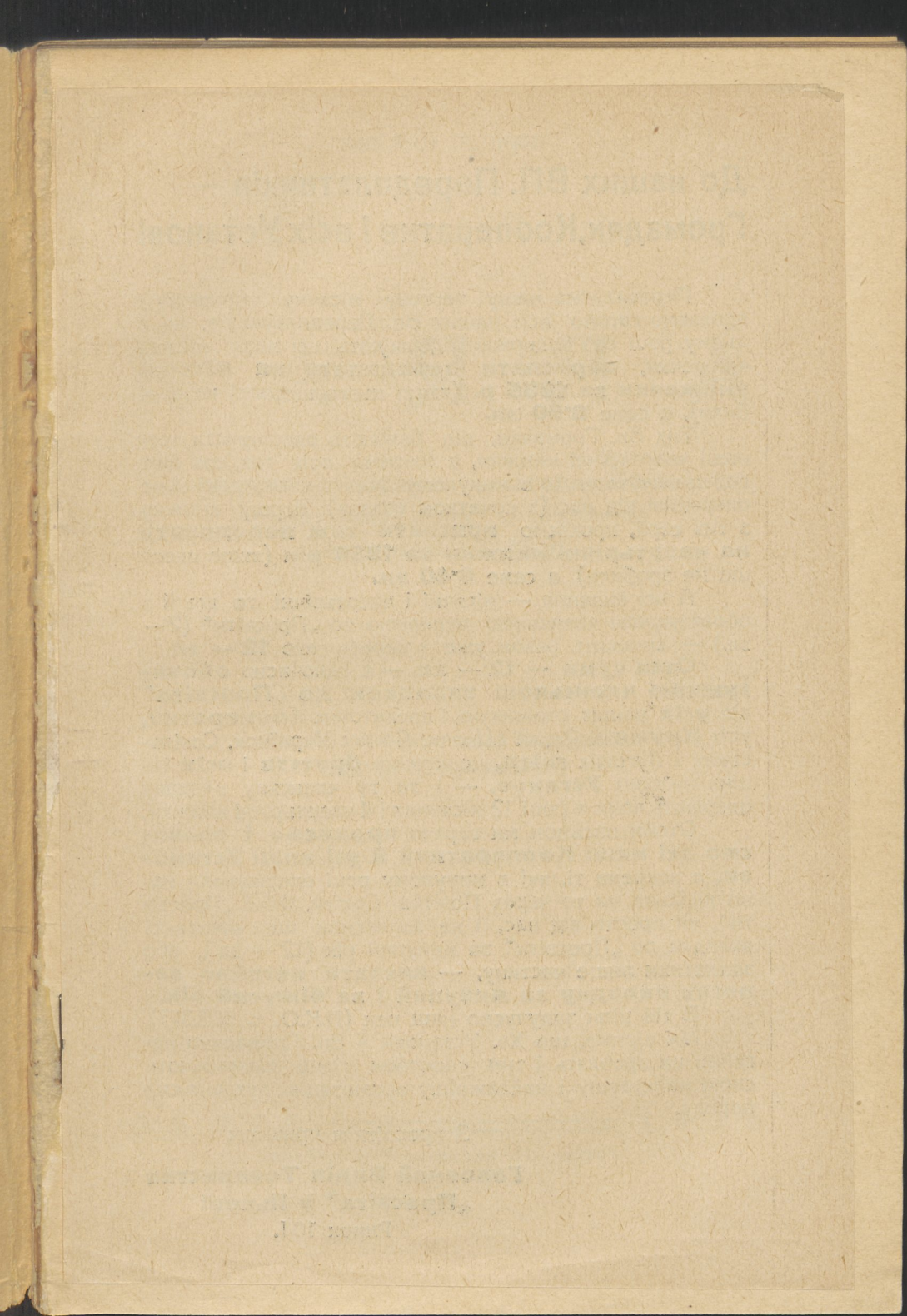
4. Бібліотека „Життя і Знання“, здебільша, відбитки з журналу. Незабаром уже вийде:

809. **М. Андрус'як, НАРИСИ З ІСТОРІЇ ГАЛИЦЬКОГО МОСКВОФІЛЬСТВА** (з портретами москвофільських діячів.

Таксамо в 1935. р. вийде:

С. Магальяс, ПОРАДНИК ДЛЯ ОСВІТНИКІВ.

Про умови передплати див. 3. стор. окладинки.

До наших Вп. Передплатників — Громадян, Кооператив і всіх Установ!

Пересилаємо нашу чергову місячну книжечку і прохаємо гарячо всіх наших Вп. Передплатників, які в цьому році без задержки одержують всі наші місячні книжечки, **переслати передплату на місячні книжечки за 1935 р.** (якщо цього ще досі не зробили), а саме **3·60 зл.**

Тих Вп. Громадян, що бажають одержувати теж наші чвертьрічні книжки, а зокрема всіх тих, що вже передплачували їх в минулому році і цього року вже одержали від нас (з початком травня) першу книжку з тієї серії, прохаємо **прислати теж передплату на чвертьрічні книжки за 1935 рік** (якщо цього ще не зробили), а саме **6·40 зл.**

А всі видання — місячні і чвертьрічні та ще й з обов'язуючою членською вкладкою до „Просвіти“ (2·— зл.) — виносить разом уже з пересилкою **12·— зл.**

Отся сума — 12·— зл. — є одночасно обов'язуючою членською вкладкою до „Просвіти“ від усіх наших споживчих і кредитових **Кооператив**, усіх **Кружків** Рідної Школи, Союзу Українок, Сокольських і Лугових **гнізд**, церковних **братств** і **всіх** інших низових **Установ**, — і за ту членську вкладку одержать вони в році 12 місячних і 4 чвертьрічні книжки.

Отсим письмом ми гарячо **прохаємо і взиваємо всі наші Кооперативи й усі інші Установи**, а зокрема ті, які в минулому році одержували наші видання чи то через Повітові Союзи, Філії „Просвіти“, чи просто від нас, і не заплатили ще членської вкладки до „Просвіти“ за минулий рік (12·— зл.), або заплатили лише частину, — **виплатити негайно за леглу вкладку за минулий і за біжучий рік.**

В тій цілі залучуємо наш чек (П.К.О. ч. 503.377).

Ми віримо, що Хв. Установи й Вп. Громадяни негайно це зроблять і тим способом гідно підтримають свою найстаршу і найважливішу організацію духових сил народу.

З просвітнім привітом

**Головний Віділ Товариства
„Просвіта“ у Львові
Ринок 10/1.**

БОГДАН ЛЕПКИЙ

КАЯЛА

історичне оповідання з нагоди 750-ліття
походу князя Ігоря Святославича
на половців 1185. р.

Образки й малюнок на окладинці
ОЛЕНИ КУЛЬЧИЦЬКОЇ

Л Ъ В І В 1 9 3 5

Накладом Товариства „Просвіта“.

II. 550. 765 / 809

З кінцем квітня 1185. р., саме сімсотп'ядесят років тому, склалася на Україні звичайна на ті часи подія. Чотири князі вибралися на половців, дикий народ, що кочував над Доном і нападами та грабунками непокоїв нашу землю. А вибралися самі, не сказавши про те нічого великому князеві київському. Вибралися, щоб добути собі славу. Похід скінчився нещасливо: князів половці розбили, українське військо своїми трупами закривавило степ, князі попали в полон. Використовуючи перемогу, половці залягли північні українські землі й сильно їх понищили. Щойно спільними заходами всіх князів удалося спекатися половців із української землі...

Таких подій у XII. в. на Україні було багато. Розсварені між собою князі йшли війною один на одного, нероз'язавши ворогів на рідну землю наводячи. Від того гине сила „Дажбожого внука“, як тоді називали себе українці (Дажбог — бог сонця, бог усього добра), і в непошанівок пішла земля українська між сусідами, що задрим оком дивилися на її багатства й раз-у-раз на них зазіхали. І не було кому князів спам'ятати. Це був час, коли вже дрібні справи почали вважати за великі, коли не відрізняли загальних справ від особистих...

Та з того самого часу залишився для нас дуже важний документ про те, що не всі так думали. Залишився напричуд гарний поетичний твір, що описує саме похід українських князів на половців у 1185. р. Твір цей зветься „Слово о полку Ігореві“ — себто „Пісня про Ігореве військо“, бо князь Ігор був начальник цілого походу. Автора цієї пісні ми не знаємо. Та події, в ній

описані, дуже живі, й ми можемо здогадуватися, що він міг у поході брати участь. Серце його кривавилося від того всього, що тоді діялося на наших землях. Він знав, де корінь зла, і все це висказав у своїй чудовій пісні, яку тепер знає й подивляє весь світ.

Ось на основі цієї „Пісні про Ігореве військо” та ще на підставі того, що пише про Ігорів похід наш давній, київський літопис під р. 1185, і написана ця книжечка. Богдан Ленкий, автор книжечки, озаголовив її „Каяла”; бо так співець „Слова о полку” назвав ту річку, що над нею був той нещасливий для українців бій. Співець утворив це слово від дієслова „каятися”, — ця річка мала бути наукою для нерозважних князів, що свою власну славу хотіли ставити вище від добра рідної землі... „Каяла”, це оповідання, що відтворює перед нами XII. вік у нашій історії й має за мету повести нас сімсотп’ядесят років узад, коли кипіло наше державне життя, коли, правда, робили й великі помилки, але ж оповідали любов’ю рідну землю, були горді на її славне минуле й душу й тіло вміли за неї віддавати.

Похід Ігоря закінчився нещасливо, але ж пісня про той похід зробила його безсмертним, бо сама пісня — безсмертна. Безсмертна своєю невялою красою, величчю думок і високим патріотизмом. Оповідання „Каяла” дає з поеми силу образів, висловів і думок. А думки ці, й вислови, й образи то переказують дієві особи, то співець, галицький княжич Данило, видумана Б. Ленким постать, що наче вособлює невідомого автора пісні про Ігорів похід.

Книжечку прикрасила своїми образками відома наша малярка Олена Кульчицька. Що могло б бути читачеві незрозуміле, те пояснюють на кінці книжки — примітки.

Та ще радимо про сам твір та про похід прочитати „Життя і Знання” за квітень цього року, стор. 100—103.

Весняний вітер гонив хмарами по небі. Ти б сказав — велетенські стада галок летять зі сходу і б'ються. То знов буцім гори рушили з місць і сунуться все ближче і ближче. Аж зійшлися, збилися до купи й чорною стіною заступили світ. Темінь така, що хибá б хто мав вовчі очі, щоб побачити дорогу перед собою.

А все ж кілька вершників на тяжких, здорових конях посувалося в напрямі Новгороду Сіверського.¹⁾ На вершниках волохаті, вовняні опанчі. Вони не бояться дощу, що саме почав накрапати. Спершу дрібний, мов пропущений крізь сито, а там грубший і грубший, мов із невидимих велетенських решіт.

— Теплий дощ, — відіззавсь один із вершників.
— Мабуть, степ незабаром покриється травою.

— Покриється, або й ні, — відповів другий.

— Ти, бачу, на мене недобрий, що тебе намовив їхати до Ігоря Святославича, тому так і кажеш.

— Добрий не добрий, та я не печеніг,²⁾ щоб товктися ночами в таку негоду. Коня шкода...

— Справа важніша за коня. Не на христини їдемо, ні у свати.

— Справа не заець, до ліса не втече.

— Заспокійся, вже й Новгород недалеко.

— Відки знаєш?

— Світла бачу.

Перед вершниками дійсно то спалахували, то погасали непевні червоनावі світильця. Як ті вовчі очі в байраці, або як ті блудні вогники на багновищі. Коні без принуки прискорили ходи. Дощ струмками спіли-

вав по опанчах вершників. Нараз — „Стій!”, і коні затупцювали на місці.

— Який там чорт? — гукнув молодший із вершників, мабуть, не звик до того, щоб його спиняли.

— Не чорт, а варта. Хто їде?

— До князя гості.

— Хто саме?

— Всеволод із Трубецька і Святослав із Рильська.³⁾ Чував про них?

— Хто б не чув про таких славних володарів? А князя Святослава, небожа нашого достойного Ігоря Святославича, на власні очі бачив. А все ж..

— Хочеш допевнитися, чи не дуримо. Так і треба. Хвала за службу.

І Всеволод зісунув перстень із пальця і подав вартівникові. Вартівник як-стій із перснем ускочив до вартівні, де горіла ватра, та вмить і повернувся і з низьким поклоном віддав перстень князеві.

— Туди, попри боярські двори, найближче на замок. Бирич⁴⁾ покаже.

Ще не скінчив, як із подвіря вискочив конем хлопець.

— Не забудь гасла, щоб достойним гостям не довелося довго біля замкових воріт ждати! — крикнув за ним вартівник. — Гасло: Кобяк!

— Не куряча ж пам'ять у мене, — образився бирич і торкнув коня острогами.

Минули кілька боярських дворів, проїхали повз церкву, що бовваніла поміж деревами на невеличкім горбку, і зупинилися перед замком. Міст був уже зведений. В брамі сторчала велика з грубих дубових колів збита й залізом сильно обкована борона й гострими зубами вгризалася в дебелий поріг. Сурмач, що їхав попереду князів, притулив туровий⁵⁾ ріг до мокрих уст і заграв. Здавалося — тур заревів біля замку. Рев по-

котився по всіх усюдах, бив гостроверхі вежі й відбивався від тихих, темних стін.

Замок стрепенувся. В кількох вікнах засяло світло. Чути було, як бігають і перекликаються княжі люди. А тур перед брамою рів та рів.

— Там хто? — прохрипів заспаним голосом воротар і, не чекаючи відповіді, взявся підносити борону і опускати міст. Чути було, як скрегоче заржавіле колесо і гаркають ланцюги.

— Чом гасла не ждеш? — поспитав Всеволод.

— Пощо гасла, коли чути ріг. Реве, як тур. То знак, що князь Буй-Тур Всеволод їде. Старий я воротар, достойний князю. Увіходьте в добру годину.

Гості вїхали в подвіря. Отроки⁶⁾ зі смолоскипами повиходили їм назустріч. Конюхи повискакували зі стаєнь. Притримали стремена й позабирали коней.

Князі ввійшли у гридницю⁷⁾ й поскидали мокрі опанчі.

— Але й негода! — сказав Всеволод.

— Мокра весна, деревина рясна! — обізвався дворецький,⁸⁾ що виріс перед князями мов із землі та крадькома обтирав заспані старечі очі.

— Ще й сніг не потав, а тобі вже ягід заманулося, — сміявся князь голосним, щирим сміхом, поклепуючи дворецького по плечі. — Що нового у вас?

— Боги милують.

— Боги? — буцім здивувався князь. — Ще не забув про них?

— Стара звичка, достойний пане. Чим глек накипів, тим його й чути.

— Ігор Святославич спить?

— Мабуть, ще ні. Недавно від вечері повставали й порозходились.

— Приїхав хто? Ти кажеш: „повставали”.

— У нас гостює князь Володимир із Путивля⁹⁾

і якийсь молодий свояк княгині нашої. Аж із Галича прибув. А ось і вони.

У GRIDНИЦЮ ввійшли три чоловіки, один старший і два молоді. Старшому було літ сорок і кілька, молодшим ще, може, і двацять зозуля не кувала. Вони поклонилися гостеві, але не підходили до нього, чекали, щоб він перший привитався з ними. Зате старший, побачивши, хто приїхав, жваво, мало що не похлопачому, підбіг до нього, обняв за ший і тричі палко поцілував.

— Брате мій, Всеволоде!

— Брате Ігорю! — і стояли один проти одного й дивилися з любов'ю один на одного.

Не подібні були один до одного. Всеволод високий, кремезний, як ті славні багатирі, що про них київські биліни¹⁰) співають. Його очі дивилися бистро, як очі гірського вірла, а смажні, широкі уста весело всміхалися. На дужих грудях вилискувалася дротяна сорочка, звисала до халаяв, що сягали поза коліна. З цілої його появи, з рухів, з голосу, біла та самопевність, яку дає свідомість незвичайної, майже несамопитої сили й мистецьке орудування зброєю.

Його брат, Ігор, менший і слабший від нього, ні не говорив так голосно, ні не ступав так важко, та зате обличчя його притягало до себе розумним поглядом очей і добрячою усмішкою уст. Там — сила і сміливість, тут — розум і доброта.

Стояли так добру хвилину, аж Ігор спитав:

— А де ж Святослав?

— Справді, де Святослав? — повторив Всеволод. — Щойно тут був.

— Князь Святослав пішов до стайні подивитися, як приміщено його коня, — заспокоїв обох Ігорів син Володимир.

— Смішний він із тим своїм конем. Цілу дорогу

лише про свого коня балакав. Але я ще не звитався з вами. Ходіть же до мене, — повернувся до молодих.

Володимир підступив до дядька, і дядько кріпко пригорнув його до себе.

— Що ж, ростеш, мій хлопче, ростеш! Вже тобі, чую, батько Путивель у володіння передав. Ще тільки жінки бракує...

Поклепав небожа по плечах і повернувся до другого юнака, що несміливо чекав привитання. Несміливо, бо Всеволод, прозваний Буй-Туром, славився лицарем, якому рівного не легко було в світі знайти... Буй-Тур і його теж кріпко стиснув і спитав:

— Що ж там у вашому Галичі? Ти в гостину, чи в справах? Справ, братчику, буде чимало. А на гуслі¹¹⁾ все ще граєш? Пора б гуслею на меч проміняти... А ось і Святослав. Як же твій кінь? Вдоволений стайнею, чи може хоче до терему.¹²⁾

Святослав тільки рукою махнув.

— Тобі, дядьку, все лише жарти на умі. Такого коня, як мій...

— І на всьому світі нема! — докінчив Буй-Тур і розреготався.

Але Ігор узяв їх за руки й повів у світлицю, де на кабиці¹³⁾ горіли грубі букові поліна. Світлиця була простора, обставлена дубовими лавами й столами. На стінах висіли взористі тканини, зброя та роги оленів, буйволів і турів.

— Сідайте, дорогі гості! — сказав Ігор, вказуючи Буй-Турові місце на покутті, а Святославові біля нього. Молоді князі присіли трохи одалік.

— А чого це ви — питався Ігор — так сильно припізнилися?

— Пригоду по дорозі мали, — відповів Буй-Тур.

— Яку?

— На половецький загін наткнулися.

— І що? — питався Ігор.

— І що? — повторив його син і за ним і галицький гість.

— Що? Кілька з них поцілувало землю, інші дали ногам знати і — тільки. А проте побавилися ми з ними яку годину або й дві, тимто і припізналися.

Все це князь розказав так просто і так звичайно, немов би в цьому нічого дивного не було: кілька русичів цілий половецький загін розбило — ось і все. Ігор з ніг до голови обкинув брата очима:

— А не ранений ти?

— Здається, ні. Болю не чую, тільки голод трохи.

Ігор кивнув рукою на сина. А незабаром перейшли до другої комнати, де вже був заставлений стіл усяким мясивом та питвом.

Тут гостей чекала Ігорева дружина, Евфрозина, гарна донька галицького князя Ярослава. Одягнена була в домашнє вбрання, в суто вишивану сорочку з широкими рукавами, в довгий киптар без рукавів, підбитий білими горностаями,¹⁴⁾ і в спідницю, перетикану золотими нитками. На ногах мала зелені, гостроносі чобітки, на голові золотий діядемок,¹⁵⁾ прибраний жемчугом та ізмарагдами,¹⁶⁾ весільний дарунок від батька, який вона залюбки носила. Була це єдина оздоба княгині. Бо й на що тих оздоб, коли її великі чорні очі горіли куди краще від найдорожчого каменя-самоцвіту, а ціла вона як та пишна рожа.

Гості звиталися з княгинею, а Буй-Тур не втерпів, щоб не сказати Евфрозині гарного слова:

— Не старієтєся дружина мойого брата, не старієтєся, а кращає з кожним днем і роком. Дозволь, брате, що я звитаюся з нею вдруге, — повернувся до Ігоря, а тоді поцілував братову ще раз і ще раз: — мед, не уста, так мені Боже ворогів побити!

— Тур, — не людина! — відповіла й собі княгиня.

Сили їсти. Гості їли багато, та пили мало. Буй-Тур казав, що після меду з уст братової йому инший, хочби й найдорожчий не смакує...

— А я знаю, — боронилася Євфрозина, — чому брат могого чоловіка сьогодні пити не хоче.

— Чому?

— Бо до великоважної розмови після вечері готуються князі. Не вгадала?

— Біда з жінками, — засміявся Буй-Тур. — Усе чисто знають.

— А чого не знають, те прочують, — доказав Ігор, любовно споглядаючи на свою княгиню.

— Це правда. Я не одне як не розумом своїм розумію, то серцем чую. А тепер мені серце каже...

— Що каже?

— Мене жде... розлука.

Від цього слова княгині всім стало якось моторошно, розмова застрягла. Від порога до порога пробігла миша і щезла. Перший перервав мовчанку Буй-Тур Всеволод. Заспокоївши свій голод, відсунув від себе срібну тарілку й чарку догори дном перевернув.

— Що ж? Суду божого нікому не минути. Так уже Бог дав, щоб ми, чоловіки, на війну ходили, а жінки наші щоб нас дожидали і тужили. Та зате яка радість, коли ми вернемося до вас із щасливого походу!

— Зі щасливого походу... — зітхнула Ярославна. — Та чи всі походи щасливі? І коли тим походам кінець? Як далеко пам'яттю в минуле забіжу, все лише наради, змови, бунти, походи, війни. Так було за моїх дівочих років у Галичі, так і тепер. Лише, що перше за батька і братів боялася, потім за дружину, а тепер за дружину й за сина. Бо ви сина мені не залишите...

— Я піду, мамо! — сказав Володимир.

— Так мені моє серце й казало, що залишите ви мене самою в опустошеному Новгороді, або в Путивлі,

ще й незагосподарованому гаразд. І буду я очі свої за вами видивляти й думками широкі степи перебігати, вас шукаючи й ніде не находячи. І буду я в сонця ясного питати, де ви, і вітру буйного благати, щоб приніс вас до мене. Я зозулею куватиму вранці, на до-світку, по невиспаній ночі. Така вже моя доля...

Голос у неї заламався. Зворушена встала й хотіла йти. Та Ігор спинив її:

— Куди ж бо ти?

— Не місце жінці на раді мужів.

— Чому ж? Ти ж мое подружжя вірне, дружина законна, не яка невільниця, рабиня. Посидь і послухай. Може й на серці полекшає, як нас почувеш.

— Ні, не полекшає. Бо серця мого ви не заспокоїте. А воно в мене зло віщує. А проте... радьте! І сіла на своє місце.

Князі переглянулись. Трохи згодом Буй-Тур почав:

— Дорога́ могому серцю Ярославна вгадала. Прибув я до вас із небожем нашим Святославом, щоб із братом Ігорем і його сином Володимиром змовитися й піти на половців. Хто такі половці, я не буду вам казати. Всі ми добре знаємо, який це небезпечний, який це докучливий ворог. Немає року, щоб вони не спустошили земель наших, не палили сіл наших, не грабували міст та людей у полон не забирали. Гляньте на Поросся¹⁷⁾ та на Переяславщину, які вони тепер. Сумно й жах дивитися на ті землі. І немає їм стриму. Правда, ходили наші князі на половців. Ходив Святослав київський і Рюрик Ростиславич і Ростислав Рюрикович і Володимир Глібович¹⁸⁾ — тепер на нас, на сіверських князів черга. Ті й добра всякого запопали, і слави добули, а ми що? Невже ж наш Ігор гірший від великого князя Святослава? Святослав у гординю вдався, що внуку свою Офимію Глібівну за грецького цісаревича віддав. А ще як половців приборкає дорешти,

тоді до нього й не приступай. Може, ще верховодити над нами захоче, землі розділювати поміж князів збереться, феодалами¹⁹⁾ своїми нас поробить... Хто може знати, що йому по голові снується. Він тепер великий князь київський, наслідник Володимира, Ярослава, Мономаха. Як Мономах нищив колись половців і їх хана Отрока аж за Кавказ загнав, так і Святослав із половцями воює, і хто зна, куди Кончака і Гзу²⁰⁾ загнати хоче.

— Хай заганяє! — усміхнувся добряче Ігор. — Нам від того тільки користь буде.

— Що мені користь, коли я славу втрачу! — гарчався Всеволод. — Славним буду, то й багатства добуду, а без слави й найбільші багатства, що без сонця день!

Відвернув чарку й казав собі налити старого меду.

— За славу пю, за славу нашого роду! За славу Святославичів, хоробрих і сміливих князів, що їх Господь поставив на сторожі нашої великої землі. Щоб свого гнізда не осоромили, щоб людей своїх на поталу поганцям не дали, щоб нащадки наші імена предків своїх голосно й гордо вимовляли, бо вони гідні того. Хай живе і славиться Олегове²¹⁾ гніздо!

— Хай живе і славиться Олегове гніздо хоробре! — повторили князі й вихилили свої чаші. Навіть княгиня пригубилася до своєї та ясніше якось поглянула на сина. Бо ж він птиця не иншого гнізда, і він нащадок славного Олега Святославича. А по мамі він унук не менше славного Ярослава Осьмомисла, що високо сидить на своєму золотокованому галицькому престолі. Якже ж би й йому не добути слави! Він же — князь, не ратай, не міщанин, що мірами й вагами промишляє. Глянула на Буй-Тура, на його плечі, як ті ворота, на груди, як ті гори, на його очі, що живим вог-

нем палали, і в її материнському серці виростало бажання, що б і її син став такий, як його дядько Буй-Тур!

— А коли ж ви в той похід...? — спитала несміло.

— За тижнів три, — рішуче відповів Буй-Тур Всеволод.

— Так скоро! — мало що не скрикнула княгиня. Їй хотілося хоч на місяць-два відкласти сумну хвилину розлуки.

— Але ж Бога побійтесь! — сказала. — У балках ще сніг лежить, по дорогах болото, трави нема. Як вам іти? Чим коні погодуєте?

— Не журися, княгине, — заспокоював її Буй-Тур. — Теплі дощі перепадають, вітри осушують болото. Хай тільки Дажбог, хай тільки сонце — поправився — гляне на нас своїм ясним оком, трава виросте...

— Але хто поле обсіє, коли ви людей у похід заберете? Діди, чи діти?

— Жінки, — усміхнувся Буй-Тур.

— Але чим свої ниви оборуть, коли ви коні позабираєте під верх і до возів?

— Знов коні! — сказав Буй-Тур. — Шкода тобі їх, княгине, щоб ішли на війну, а не подумаєш, що коли ми не відженемо половців до їх веж,²²⁾ то вони не лише ниви наші потолочать, не лише коні й живину всяку позагарбують, а й людей в полон позабирають. Молодь візьмуть, а старих повбивають. Скажи сама, що́ краще.

Княгиня мовчала й дивилася на свого чоловіка, як на Бога.

Ігор чув на собі її погляд, хоч не дивився на неї. Він її розумів. Вона жінка й мати. Хотіла б хоч на якийсь час відкласти розлуку з дружиною й сином. Бо невже ж є така дружина, яка любить, що того не хотіла б? Але годі. Похід на половців — неминучий. Для Ігоря це така сама конечність, як і для Буй-Тура.

І Буй-Тур свою жінку Глібівну таксамо, може, любить, як Ігор Евфрозину, а в похід іде. Обидва підуть. Мусять Їх кличе Дон, манить слава, тривожить журба за майбутнє. Вони ж не як той чернігівський князь Ярослав Всеволодович,²³⁾ що лише своє власне добро має на оці, а де б за інших стати, то його нема.

Такі думки птахами бистрокрилими літали по голові Ігоря, а проте йому жалко було доброї й вірної дружини. Присунувся до неї ближче і сказав:

— Серце моє! — сказав він. — Не молодики ми палкоголові, а мужі досвідні, на радах і в боях бувалі. Коли рішаємося на діло, то після зрілої надуми це робимо. І брат мій Всеволод, хоч який лицар і хоч як любить бої, а проте й йому життя миле, і він про свою дружину, і про людей своїх дбає. Не вів би їх на поталу хижій степовій птиці. З чимбудь і якбудь на ловців не підемо. Перемагав їх Святослав київський, чому ж би нам їх не перемогти? Кажеш, серце недобре віщує. А я тобі скажу, мине якийсь час, і ми знову сядемо тут до цього стола, як сидимо сьогодні, здорові і вдоволені собою. Може, великої добичі й не привеземо, але зате з найціннішим скарбом приїдемо, зі свідомістю сповненого обов'язку.

— Дав би Бог! — відповіла заспокоєна трохи княгиня.

— І в додатку — доповів, усміхаючись Буй-Тур, — може, тобі твій син невісточку з походу приведе. Між половчанками гарні дівчата бувають... А нами не турбуйся. Ігорева дружина численна, і немаловартна. А я таких вам курян приведу, що тільки стій і дивися. Бо ж куряни — під трубами виплекані, під шоломами виколісані, кінцем списа викормлені. Всі дороги їм відомі, не чужі для них яруги, натягнені у них луки, сагайдаки все відкриті. Сірими вовками полетять вони по полі,

щоб добути для себе чести, а для князя свогого слави.

Искри сипнули з князевих очей — так кохався він у своїх вояках, сміливих і хоробрих, як він, курянах.

— А чернигівці? — спитав Ігор.

— Наш чернигівський брат — сам собі рад. Хіба ти не знаєш Ярослава Всеволодовича? Як навесну вибиратися в похід, він каже, щоб заждати до літа. А як улітку, весни радить чекати. Але я вже і з ним добакався. Він дозволить нам із своїх добровольця брати. Піде Ольстин Олексич, підуть Могути, Титрани, Ревуги²¹⁾ та ще деякі чернигівські роди. А це хоробрі вояки, без щитів, із самими захаявниками кидаються на ворога, — від самого їх вереску ворог утікає.

— Не треба тобі хвалити ні своїх дружинників, — завважив Ігор, — ні чернигівських ковуїв.²²⁾ Їх хоробрість усім добре відома. Але чи не за мало сил буде. Ворогів тьма-тьменна, як та сарама плодяться у своїх вежах.

— Вага не в числі, а в якості, — відповів Буй-Тур. — А провід ти візьмеш на себе.

— Чому я, чом не ти?

— Бо я лише лицар, а ти лицар і вожд. Тут двох гадок нема й не може бути. А щодо числа воїв, то не забувай, що й син твій путивельців приведе. Не числомна його дружина, але певна і справна.

Володимир із гордощами поглянув на батька й на матір, що очей не зводили з нього. А Буй-Тур щораз більше гарячився.

— Я гадаю, — казав він, повертаючись до князя Святослава Ольговича, — я гадаю, що й небіж наші сам у похід не рушить.

— Так. Як піду, то й дружину поведу. Де я, там і дружина моя. Але...

— Що „але“? — спитало нараз кілька голосів.

— Я не ховаюся з тим, — кінчав Святослав, — що до цього походу я не дуже рвуся.

— Чому? — спитав Всеволод.

— А тому, що ми хочемо робити його на свою руку. Дядько Всеволод каже, що великий князь Святослав київський своїми походами на половців славу собі добув, що він у гордощі вдався, що хто зна, чи не схоче старшувати над нами, тимто треба б і нам іти, бо коли ми переможемо ворога й добудемо славу, то затьмаримо перемоги Святослава. А це мені не понутру. Я собі так гадаю, що великий князь київський перший поміж нами, і що не годиться підкопувати його значіння, яке він собі такими тяжкими зусиллями добуває. Нам слід його слухати й йому помагати, щоб держава наша стала знову така сильна й могутня, як була за Володимира й за Ярослава.

— Так ти хотів би? — спитав Буй Тур.

— Я хотів би, щоб Святослав київський знав про наш похід.

— По що? Він же з нами не піде, сам же недавно ходив.

— Піде, чи не піде, це його справа, а порадитися не завадить. Коли й сам не піде, то декому зі своїх людей дозволить. Чим нас більше, тим краще. А то як кожний на свою руку почне зі степом битись і миритись, то степ нас переможе і проковтне. Степ — великий. Одинцем ми потонемо в ньому, як ті човни на розбурханому морі. Ось чому мене не тягне до цього походу.

— Тому? — спитав Буй-Тур із відтінком глуму в голосі. — А мені бачиться, що ти на нашого чернігівського брата задивився!

— Дядьку! — скрикнув Святослав і зірвався з місця.

До Святослава підбігла княгиня, взяла за руку

і глянула в очі поглядом, що лагодить гнів, як олива схвильовану воду.

— Дорогий Святославе! — казала, — твоє слово найсвятіша правда. І тут у вас, і там у нас, над Дністром, добра немає, бо згоди немає. Недобре голові без рук, але й рукам без голови погано. А голови в нас немає. Ослабла влада київського князя, і всі ми слабші стали. Та сам ти лиха не направиш. І тепер не в цьому справа. Ти знаєш дядьків. Коли на що рішилися, то вже від того не відступлять. Вони на половців підуть. І тепер уже завертатися важко. Всі люди про їх задум знають. Коли б його понехали, то вороги сказали б, що налякались...

— Правда! — сказав заспокоюючись Святослав.
— Що ж? Піду й я.

Ігор утішився.

— От і небіж! — сказав він. — Куди дядьки, туди й він. Так і слід. Усі ми одного гнізда птиці. Полетимо далеко, аж над Дон. Дон нас кличе! Кличе, щоб землі рідної боронити і прадідної слави.

— Дон нас кличе! — гукнули за Ігорем князі. Це було їх гасло в боротьбі зі степовиками. Не знав цього галицький гість, Данило. Він мовчав і весь час тільки дивився і слухав. Про нього немов і забули. Аж тепер наче пригадав собі його Ігор.

— Ти, Даниле, як вернешся до Галича, то розкажеш славному Ярославові, як ми сваримося, і як нас годить княгиня.

— Нема що розказувати, князю. І в нас не краще. Як широка й далека наша земля, скрізь незгода, скрізь сварки. Марнуються сили Дажбожого внука, пустіє край. Ні то поля обсіяти, ні статками обзавестись, бо миру немає. Ще одна війна не скінчилася, як уже друга починається. Біда сама не йде, а другу веде за собою. Галицькі бояри найкращому з князів життя затроїли.²⁶⁾

Нездужає великий наш князь Ярослав. Страшно! І нема нам кому до серця промовити, на прірву вказати, до якої ми наосліп кидаємось. Кожний лише про себе дбає. І „це мое” і „то мое” каже. А де ж тоді „маше”, спільне, у світі найдорожче? Де колишня держава Володимира?

Питання це каменем у повітрі застрягло. Тихо стало. Княгиня очі руками прикрила, князі голови поскиляли.

Перший Ігор почав:

— Невеселе слово сказав ти нам, брате. Всі ми це чуємо, але з ним ховаємось. А ти нам сказав. На те ти співець, щоб правду казати.

— Але правди люди не люблять. Особливо, коли її не в пору сказати. І твоє слово не в пору сказане, брате. Перед нами діло, не — слово, — сказав Буй-Тур.

— Ви гадаєте, що я слова ділом закріпити не вмю, що рука моя лише до гуслі добра? — перебив Данило.

— Цього ми не гадаємо, а все ж ти з нами не йди.

— Не йди! — докинув і собі Ігор. — Краще залишися тут. Треба, щоб хто Новгороду й Путивля боронив. Певнішого за тебе немає. Ти ж свій чоловік. Брат у первих моєї дружини. І вона безпечна буде, й я не буду журитися нею.

Данило мовчав. Та знати було, що йому така мова немила.

— Так тоді, — сказав і піднявся з місця Буй-Тур, — так тоді, спасибі вам за хліб і за сіль та за слово добре. Міркую, що до чого добалакалися, того й триматися будемо. Слова свого не зрушимо, бо княже слово святе. І хреста цілувати нам не треба. А тепер на спочинок пора. Поклич, Ігоре, покладника²⁷), хай нам ложа постелить. Добраніч, княгине!

— Добраніч, князю!

Князі на другий день відіхали. Поїхав і Володимир Ігорович до Путивля, щоб готувитися до походу.

В Новгороді закипіла робота. В кузнях зранку до ночі стукали молоти, ковали кували або перековували списи, мечники направляли й гострили вищерблені мечі, лимарі латали й скріплювали попруги й сагайдаки, шевці шили й відновлювали чоботи, кріпкі й високі аж поза коліна. Не було ремісника, щоб не мав тепер роботи. Вся ця праця йшла то на замковому подвірі, то у своїх власних майстернях. Круг замку народу як на торзі. Ввесь майдан, аж до самої Десни, вкритий возами, кіньми, худобою. Тут і „лучші люди”, й міщани, і „гражани”.²⁸⁾ Хто привіз просо й сочевицю на пшоно й сочево, бо в поході їжі для людей треба, хто з вівсом для коней приїхав, хто з сушеною рибою. Все це можна тепер добре продати.

Поміж возами походжають і княжі тивуни²⁹⁾, й купці, і промисловці, крам оглядають, торгуються, купують, а городські старці здалека приглядаються й заздалегідь зарібки обчислюють, бо вони найбільше гроша мають, і все те добро через їх руки перейти мусять, заки до княжих комор дістанеться. Навіть бідні „закупи”³⁰⁾ з нагоди користають. Що хто зміг, те і привіз у гброд, щоб проміняти на щоденну потріб. І вони жити хочуть, а життя їх нележке, бо ж спору пайку збору мусять віддати власникам землі, на якій сидять зі своїми жінками й дітьми, власної ж у них немає.

Самому князеві ніколи дома сидіти. Земських бояр провідує, нараджується з ними, до походу намовляє. А вони до воєнної справи не дуже скорі. На землі засиділись. Та що їм із неї, коли край не буде забезпечений перед ворожими нападами? Хто старий і в стремено вскочити не може, хай синів чи зятів на своє місце ставить. А як хто не має, хай людей своїх посилає.

Похід діло коштовне. Самих стріл кілька піде! А кілька грошей на дорожчу зброю витратити треба та на коней! Тимто князь мусить данину зібрати від тих, що не спішаться самі її платити. Тепер уже не ви-прсяться, похід — годі!

Княгиня в Новгороді сама. Вона вже примирилася з гадкою, що чоловік і син її покидають. Вона для них одяг готує. Великий шкіряний міх повний уже сорочок, свит та кирей. Та княгині все ще здається, що всього того добра за мало.

— Сестро, — каже до неї Данило, — спочинь трохи. Вони ж не на роки вибираються. І цього вже за багато.

— Не на роки, кажеш. Хиба ж це відомо? Легко з хати вийти, та не все легко вернутись.

— Кинь чорні думки, сестро. Тобі ж не новина Ігора в похід виряджати.

— Правда, але ж ніколи ще не було мені так важко розлучатися. Серце недобре віщує, брате.

— Хибá голові втямки, що серце віщує? А вони в нас, — як чоловік і жінка. Нераз перечаться одне з одним, а жити вкупі хочуть і мусять. Це боже діло, сестро. І як у хаті недобре, коли жінка візьме верх над чоловіком, так і людині не гаразд, коли серце голову переможе. Не потурай серцю, сестро. Дивись, як тепер гарно на світі. Дерева з дня на день зеленішають, земля руниться. Я сьогодні в вашому саді перші квіти бачив. Так і чуєш, що Великдень надходить, весна зиму перемагає. З весною тримай, сестро. Погадай собі, як тепер у нас, у Галичі, гарно.

На згадку про Галич княгиня стрепенулась. Від-клала на бік роботу й голову рукою підперла.

— Нема днини, щоб я про Галич не думала. Як гарно в нашому Галичі, брате. Та ще навесну! Як роз-співаються в лугах солові, як на небо зорі висиплють-

ся, місяць бані наших церков озолотить і срібною ряскою на широкий Дністер сипне... Ні, немає, здається, нічого кращого на світі над наш Галич розкішний! Який там пишний княжий терем. Хіба́ ще в Царгороді кращий від нього...

— І Київ гарний був, заки його безбожний північний наш сусід п'ятнацять років тому не знищив.

— Цить! Не згадуй мені цього. Воно мене болить, як незгійна рана.

Данило зніяковів.

— Прости, будь ласка. Я не хотів тебе вразити!...

Княгиня пронизливо подивилась на брата. Чи не хотів він цими словами ще чого сказати? Та, щоб увірвати всі думки, вона попрохала гостя щонебудь їй заспівати.

— Ще тоді, як ти хлопчиком був, — казала вона, — любила я слухати твого співу. Ніхто так гарно не співав.

— А Боян?³¹⁾

— Боян, кажуть, співець був над співцями. Та нам уже не судилося його чути. А твоїх пісень я слухала не раз і не наслухалась. Заспівай, брате.

Данило почав строїти гусли. Пальцями по струнах перебігав, а думками літав кудись далеко. Ніби пісня перед ним утікала, а він за нею гонив.

— Ні, не вмію я так співати, як співав колись Боян. Це був Велесів онук.³²⁾ Він, кажуть, десять пальців на струни, як десять соколів на стадо лебедів, пускав, а як котрий із соколів білу лебідь ухопив, то вона й співати починала. Яка шкода, що я того співу не чув! Ти знаєш, як люблю я свій край, яка дорога мені його колишня слава, та як болить мене його теперішня недоля. Хотів би я оспівати й колишню славу й горе теперішнє. Та не легка це справа. Ходжу скрізь,

де ще залишилися сліди колишнього, і прислухаюся до пісень дідів старих, останній відгомін минулого вухом і серцем ловлю. Може, може колись і заспіваю таку пісню, що довго-довго по світі лунатиме. Але, що тобі тепер заспівати, я не знаю. Хибá... цить... хибá... — І підняв очі вгору. Злебеділи струни, затремтіли уста, і полилися звуки.

Данило співав про боротьбу галицького князя Ярослава з Іваном Берладником,³³⁾ славив розум володаря, що, ворогів перемігши, на свій золотокований престіл ступив, полками сталевими гори угорські підпер, королеві путь заставив, ворота зачинив на Дунаю і ключі від київських воріт у своїх руках тримає. Слава його у далекі землі летить. Із свого батьківського престолу він у далеких землях салтанів стріляє. А в себе, у краю, — він добрий і милосерний, мудрий на раді, справедливий у суді, князь Осьмомисл... А галицькі бояри мов цього не бачать... — почав було співець та не докінчив гадки. Долонею струни накрив і звуки в гуслию ввігнав.

— Ти коли склав цю пісню? — спитала княгиня.

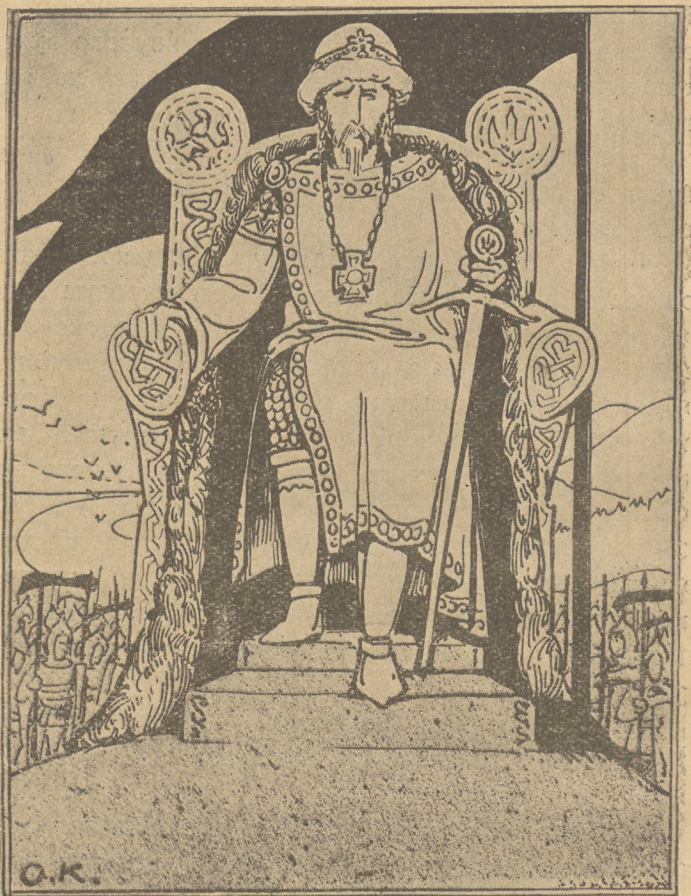
— Я не складав. Сама склалася.

— Гарна пісня.

— Та не така, яку я хотів би для тебе заспівати. І я заспіваю... Я піду з ними. Хай не думають, що я тільки співець, що моя рука лише до гуслі здатна. І хай не міркують собі, що моя пісня скоморошкою^{*33)} на княжих дворах буде, бо її співець свого власного княжого двора не має. Хай не гадають, що вона їх розважати буде, ласки їх шукаючи. Всякому з них щиру правду я скажу. Кому солодку, а кому гірку. На яку хто собі заробив. Правду казати треба. Піду я з князем Ігорем у похід...

Княгиня жалісно подивилася на нього.

— У бою мечі ламаються, шоломи гнутья, трі-

Ярослав Осьмомисл на свій золотокований престіл ступив... (ст. 23).

щать копія харалужні,³⁴⁾ шкода гуслі твоєї, брате. Бій її не пощадить.

— Нічого. А я таки піду. Може, серед дзенькоту мечів про наші коромоли³⁵⁾ забуду, про сварку повсякчасну, про наклепи, обмови. Може, в бою, як у купелі кривавій, я очищуся й великої й нової пісні гідний стану. А в тій пісні й ти будеш жити, сестро. Віки ми-

нуть, інші часи настануть, люди не такі, як тепер, а голос твій лунатиме в-одно. Тільки ім'я співцеве піде в забуття. Так і треба...

Княгиня очей з нього не зводила. Хотіла щось казати, але ті її слова на устах завмирили.

— Іди... — промовила насилу Ярославна.

*

Не палкий був князь Ігор. Як справжній полководець, він зберігав холодний ум, знав, що від його наказів залежить смерть і життя його воїв... Та хто його бачив тоді, як він збирав свої сили, то міг був собі погадати, що це не розважливий, досвідний вождь, а молодий лицар, який рветься на поле слави. Скрізь його повно. Зранку до ночі по стайнях та кузнях ходить, до великих шоп забігає, де на численних жорнах збіжжя на муку та крупи мелють, то знову на майдан поспішає, де десятські свої відділи вправляють, хвалить, картає, показує, як мечем і списом орудувати, як з лука стріляти, як конем на ворога напирати. А втомлений до княжого терему вертається, щоб після вечері сотських³⁶⁾ скликати й нараджуватися з ними до пізньої ночі. А досвіта ще й на світ не благословляється, а князь Ігор знову на ногах. І так день за днем.

Казав би хто, що разом із тим, як розвивалася й буйнішала земля з весною, і наш князь набирався молодецького духа. Княгиня насилу стримувала його. Хотів ще перед Світлим Воскресенням Христовим виступати в похід.

— Як же ж це! — казала вона. — Таке велике свято, а ти хочеш іти? Замість говіти, кров людську проливати? Бога не боїшся?!

— А чого ж мені боятись? Не на християн же йду, а на невірних, — відповів князь. — Боронити йду церков

і монастирів наших. Мало вони їх пограбували й по-нищили? А не піду, ще більш поруйнують.

— Але що люди скажуть?

— Вони не — ченці. Та ще, як сама знаєш, поміж ними є чимало й таких, що нових свят не святкують, старих богів у серцях носять.

— Та справа князів добрий приклад давати.

— Приклад хоробрости я їм даю. Я ж меч, не хрест при боці ношу.

— Хрест малий, та сила його велика.

— Так ченці кажуть. Я й їм не перечу, але ж хрестом я не воюю.

— Боюсь, щоб колись не каюся, що на Великдень на бій пішов.

— Щоб більшого гріха не мати... — сказав князь і зітхнув.

Він пригадав собі, як то він колись гóрод Глібів, той, що коло Переяслава, „на щит брав”^{36*}) як дітей від батьків відривав, жінок від чоловіків... Кілько сліз тоді з невинних очей полилося, кілька важких проклонів на його голову впало! Живі мертвим завидували, а мертві Богові дякували, що не дав їм такої страхітної хвилини дожити. Сам він не знає, чого тоді так жорстоко обійшовся з безталанним Глібовим гóродом. Але крик убиваних глібівців, їх несамовиті зойки ще й тепер нераз серед нічної тишини чує. Їх проклони давлять його гірш каменя, жорстоко давлять. Вже й на-боже давав, і сповідався, та гріха цього з душі позбутися не може. Каюття боїться. Так тоді, може, й ліпше жінки послухати, перед святами не йти, щоб до старих гріхів нового не придати?

— Хай буде, як ти собі бажаєш, — сказав, пригортаючи до грудей дружину. — Відсвяткуємо Великдень, а по святах у дорогу. Дон нас кличе! — І заду-

мався. — Боюся тільки, щоб запізно не відгукнулися на це гасло...

— За пізно? Ще ж наша молодь веснянок не відспівала. Взимі ніхто в степ не пускається, сухою тирсою³⁷⁾ коней не нагодуєш.

— Але ж коли сонце траву спалить, то теж не буде чим годувати. А воно, ти дивись, як гріє.

Сонце дійсно припікало як уліті. Трава буюла. Деревя зеленіли.

— Таких спек — журився князь, — такою ранньою весною я ще, відколи живу, не тямлю. Та ти заспокійся! Сказав, то й після свят піду. Можеш челяді сказати, щоб паску готовили.

Княгиня заспокоїлася. А Ігор на всі сторони світа биричів і отроків порозсилав, щоб бояри збиралися, бо зараз після Великодня виступають у похід. Кому до Новгороду близько, хай у Новгород приходять, а ті, що далі, можуть до князя по дорозі приставати.

*

Свята були не такі, як звичайно. Не радувався народ, а сумував, що князь знов людей на війну кличе. Жінки нарікали, що їх чоловіки підуть. „Ой, уже нам лад³⁸⁾ наших ані мислями змислити, ані думкою здумати, ні очима нашими оглядати”, — мов за вмерлими причитували й голосили. „Кажете, що срібла й золота нам із війни принесете; а ми не діти, щоб сріблом побренькувати й золотом гратись: ви нам від срібла й золота дорожчі. Де такі багатства, щоб нам за ваші голови буйні стали, де радости, щоб нас ізвеселили, де слова, щоб нас уговорили?”

Молодий співець Данило бував у церкві, ходив по майдані, сам наче до всього байдужий, а тимчасом кожне слово вухом хапав і в пам'яті ховав. Відчував кривду, що простому народові діялася. Брала його до-

сада, що князі, чи вельможі своїми коромолами кривду цю ще дошкульнішою робили. Вогнем і мечем граються, а не бачать, які чорні хмари з усіх сторін на землю нашу насувають. Тут треба б князям як один муж стати, треба б народ підняти, щоб степову сарану гень далеко, за Урал, відперти. А вони? Кожний зокрема слухає, притакує, зітхає, до вини признається, в груди себе бе, а як зберуться докупи, до очей один одному скаче, за меч хапає. Відважні вони, хоробрі, це правда. Але ж нікому з цього користи немає, вони своєї власної користи шукають, про загальне добро їм байдуже...

„Та чи буде користь з теперішнього походу?“ — питався себе Данило, вбираючи дротяну сорочку на шкіряний каптан... — „Та чи буде, чи ні, — Дон нас кличе!“ — сказав собі так, як сіверські князі казали. „Дон нас кличе!“ — повторив собі й пішов попрощатися з княгинею.

Крізь відхилені двері побачив, як вона в своїй молильні навколішках стояла. Перед нею ікона, перед іконою лямада горить, відблиски червоні на біле обличчя княгині кидає. Підждав, аж скінчить молитву. Тоді ввійшов.

— Ідеш? — спитала.

— Йду, Ярославно.

Усміхнулася усміхом теплої осени:

— По пісню йдеш, правда?

— Може, й по неї.

— Хай Бог буде з тобою, — і поцілувала брата в нешоломлене ще чоло.

— Ігоря бачив?

— Він при полку, на майдані.

— Ходім!

Пустилися на майдан, але по дорозі стрінули Ігоря. Дітський³⁹⁾ ніс за ним гостроверхий лискучий шо-

лом. Князь теж у шкіряному каптані, теж мав зверхнього дротяну сорочку. Очі його горіли.

— Я вже піших порушив, кінні теж стоять на готові.

Княгиня жалісно подивилася на чоловіка, але жаль у собі здушила.

— Добре, що спеки такої нема як минулими днями, — сказала.

— Правда. Погода, мов у Бога вимолена.

— Дитята йде? — спитала.

— Нехай би спробував не піти... — сказав Ігор.

— А Двоеслов?

— І Двоеслов, і всі, що спершу не похочували. Передумали. Чують, що Ольговичі сильно тримаються, що бунтуватися небезпечно... Знаєш, із молодого Біловолода гарний вояка буде. Коли б ти бачила, як він своїх воїв провадив!

Княже обличчя сяло.

— Біловолоди всі лицарського духа, — відповіла княгиня. — Воно й не диво. Який князь, такі його люди.

Підходили до княжого терему. На сходах ждав і старий дворецький, і покладник, і вірні тивуни княжі, і вся челядь. Зібралися, щоб попрощати свого пана. Конюх підвів коня. Чорного, широкогрудого, кріпкого крижа. Якийбудь Ігоря у зброї не двигнув би.

— На перемогу, на перемогу, мій карий, — промовив князь до свого коня. Підвели і другого, як голуб сизого, для Данила. — Сідаймо! — сказав Ігор і вхопив княгиню у свої кріпкі обійми.

Насилу вирвався від неї.

— Прощай, княгине! — сказав, щоб усі люди чули. — Не сумуй, а кріпкою рукою тримай Новгород і всю мою землю, поки не вернуся. А ви, — звернувся

до челяді й міщан, — ви княгиню слухайте, як мене самого. І не дайте їй зробити кривду.

Притримали стремена, скочив як юнак і торкнув закаблуком коня. Данило скочив на свого голуба. Коні рушили з місця.

Зі сходів видко було, як попри замок проїздили кінні стрільці, з луками й туго набитими сагайдаками; із сагайдаків стреміли пера при стрілах. Княгиня чула тупіт коней, чула, як сагайдаки об плечі стрільців ударяють, як пера шумлять.

Челядь і сусідські міщани позбігали зі сходів. Позбивалися на зводному мості, щоб звідтіля краще бачити, як князь веде свій полк.

Мов заворожена стояла Ярославна на сходах княжого терему. Дивилася перед себе, понад вали та башти, але дивилася тим поглядом, що світ мов крізь занавісу бачить. Зате інші образи просувалися поперед її заплакані очі. Ось до Галича приїжджає молодий гарний князь з далекої, маловідомої землі. З батьком на лови їздить, вечорі перебалакують у-двох. На Великдень христосується з нею. Які палкі його уста!... А в мясниці весілля. Галицькі горді бояри й гостева дружина... А по весіллі їдуть до його столиці... Далекий шлях... До Києва вступають. Київ — краса! Не те, що Новгород Сіверський. Малий і небагатий городок. Але тут її подружжя, її ладо. А згодом і син. Звикла. Син росте, батько суди судить, землею кермує, в походи ходить. Тужить за ним. І за батьком своїм, за Ярославом, і за Галичем рідним тужить. Таке її життя... Та вона не нарікає... Аби чоловік скоро й щасливо вернувся... Ігор!

Стрепенулася, ніби її напрасно зі сну розбудили. Мов грім знечевя луснув, раз, другий, третій. Відгомін відбивається від кожної башти, від стіни кожної, відгомін глухий, грізний, зловісний. Це на закруті

дороги Ігореві лицарі головами повернулися назад, ще раз глянули на замок свого князя, на княгиню, що, мов скамяніла стояла на найвищому сході, й нараз мечами вдарили об свої щити червоні.

— Дон нас кличе! Дон нас кличе! — залунало голосно, непереможно, мов наказ не від цього світа, наказ, якого не послухати не можна!

Княгиня гордо підняла голову й, кільки духу в своїх грудях мала, крикнула до них:

— Дон вас кличе!

За хвилину тільки копit сірим серпанком посунався по дорозі. Надбіг вітер від сходу й копоти ці розвіяв. Ратаї⁴⁰) верталися з плугами з поля. Дітвора гнала з пасовиська худобу.

— Пішов... — промовила княгиня й подалась до своєї молильні.

Перед нею ікона. Перед іконою лямпада.

Червоні відблиски від лямпади падають на біле обличчя Ярославни.

*

Вечоріло.

Велике криваве сонце скочувалося за темносині вали хмар. У повітрі пахло весною.

Лишили Десну за собою.

Не багатоводна вона, куди бідніша, ніж звичайно, бо спеки висмоктали її й її допливи. Тільки в лугах та в придолинках стояли ще останки вод по весняній, щорічній повені.

Ігор розглядався кругом. „Коли тут мало води, то що буде далі, в степу?“ думав собі. Але думками тими ні з ким не ділився. Не хотів людей непокоїти. І так чимало було таких, що нерадо вибирались у похід. Деякі міркували собі, що, коли Святослав київський недавно тому погромив половців, набрав силу

невольника, паволок⁴¹), шкур дорогих і всякого иншого половецького добра, то що для них уже залишиться?...

„Смішні!” — казав до себе Ігор. — „І марні. Їм лише воєнна добич на гадці. Інших гадок вони не мають”.

Галки звідкілясь надлітали і крикали, як навіжені.

— Також погана птиця. Як половці! — несміливо відізався отрок до князя. — Не знаю, по що Бог сотворив цю птицю.

— Чи неодного ти ще не знаєш, хлопче, — відповів коротко Ігор.

— Більше б жайворонків та соловів! А то галичі намножилося хмара. Кажуть, що вони трупа чуючи за військом летять.

Хлопець хотів іще говорити, та князеві було не до того. Він зі собою розмову провадив. І до бояр своїх не відзивався.

Бояри знали, що князь їх у поході маломовний. Тимто й не прискіпалися до нього. Зате між собою невпинно гугорили. Давні пригоди розказували один одному, своїми лицарськими вчинками хвалилися.

Ігорів тисяцький Благота повернувся до свого сусіда:

— Чи не краще було б нам іти вкупі з київським Святославом? Воїв більше, перемога лекша.

— Так, але перемога була б Святославова, не — Ігорева.

— Ото ж то й є. Кожному з них хочеться славним бути.

— І великим.

— Високо вони ті наші шестикрильці⁴²) летять. Аби низько не сіли.

— Не наша справа, брате.

— Нам тільки кров, рани і труди.

— На те ми не князі, а лише княжі люди.

На болоті грубим, несамовитим голосом кричала якась птиця.

— Гупало, — казав молодий отрок.

— Гупало кажеш, — хитро підморгував до нього його товариш. — Тобі гупало, а мені Див.

— Вигадки!

— Не вигадки. Старий батько казав. Див на верху дерева сидить і дивиться. А як кому ворог, із дерева злізає. Це половцям приятель. Побачив нас і знати їм дає, щоб збиралися. Чуеш, як кличе:

Кірсунь, Суряж, Посулля, степи,
Тьмуторокань!⁴³⁾ Збудися, не спи!

Говорив грубо й глухо, птицю вдаючи.

— Мовчи! — крикнув на нього товариш. — Забув, що ченці кажуть! Щоб старих богів не згадувати... Вмовкли.

Сутеніло. Голубіла земля. Виходили зорі на небо. По полях стрибав весняний вітер. Тут молоду траву погладить, там таволзі⁴⁴⁾ чуба намне. Пробіжить і тихо стане. Тільки шлях під копитами кінськими стогне, тільки мечі побренькують.

Стали табором.

Ігор вартових розіслав, щоб язика шукали. Круг табору вартових порозставляв, щоб ворог не підкрався. Обійшов табор і казав готувати вечерю, а тоді й сам із боярами до вечері сів. За столи — щити були.

Ігор сердився на сина, що з воями спізнився. Котрийсь із бояр хотів боронити молодого князя, мовляв, переправа через Сейм⁴⁵⁾ не легка.

Ігор на нього видивився:

— Через який Сейм? Путивель по цьому боці, переправлятися не треба. Дружина його коверзує; молодого князя за ніс водити хоче. Забули, що я недалеко.

Казав покладникові готувати ложе. На шкірах, на землі, під голову сідло. Намету не розпинали. Бо й по що? Ніч така тепла, ясна. Зорі моргають очима, вітер щось нашіптує до вуха. Чути, як люди хропуть, як коні пасуться... „Не знати, що там у Новгороді? Що моя вірна дружина...” Повіки клеїлися до сну. Аж конем прискакав один із вартових: путивельський полк ізближається.

— Хай табором біля могого стає, а мене не будити!

Так Ігор карав свого сина; не терпів у поході несправности. З військом некарним несправним ворога не переможеш! Син спізнався, злий приклад дав, не можна цього йому безкарно пустити...

Ігор насунув на себе опанчу. Але заснути не міг. Всякі думки до голови лізли. А чи Ольстин Олексич чернігівських ковуїв приведе, чи Всеволод не спізнається? Бо хоч і який він хоробрий, а й ним його бояри воловодити пробують. Вони скрізь однакові: і в Галичі, і в Києві, і в Курську. Поки котрий у піря не поросте, хоч до рани прикладай. А як опериться, понад князя вирости хоче. Ти один, мовляв, а нас багато. Схочемо, то тебе скинемо, другого покличемо. Ще поки князеві доля сприяє, поки він ворогів перемагає, дружину щедро добиччю обділює, поти й гаразд. А не дай Боже нога посовгнеться, горе йому безталанному володареві... Така небезпека грозить і йому, Ігореві. І свідомість тієї небезпеки не давала спокою. Пробував думати про зустріч із половцями, уявляв собі битву з ними, відпирив у думці їх наступ, сам нападав на них, — але гадки все його тягли у глухий, безвихідний кут, у внутрішнє безладдя на всьому величезному просторі землі рідної. Пригадував собі слова Данила...

„А ми поборемось! І з половцями і зі своїми рідними степовиками”, казав собі Ігор, засипляючи.

*

Збудив Ігоря поранній холодок. Обтер росу з по-вік, скинув опанчу зі себе й зірвався на рівні ноги. Короткий, але твердий сон на свіжому повітрі покріпив його. Хотілося йти, боротися й поборювати, чужих і своїх, хто тільки зазіхав на його насліддя й на добро й ціле рідної землі.

— Дон нас кличе! — гукнув із широких, чистих грудей.

— Дон нас кличе! — відповіли йому сотні, тисячі голосів. Заржали коні, задзвеніли мечі. Табор прокидався. Варили пшоняну кашу, кульбачили коні, справно збиралися в десятки й сотні.

Короткий наказ, і полк рушив із місця. Прямували туди, де сходило сонце. Перед ними дичина втікала, мов би князь Ігор на лови йшов, не на бій. Її було без ліку: лисів, сайгаків⁴⁰), турів, диких коней. Тур ставав, наставляв широкий лоб із довгими рогами й червоними, мудримися очима гнівно дивився на Ігоревих людей. Хто вони, як сміють непокоїти його? Чого вони шукають у його, в турячому царстві? Не діждавшись відповіді, повертався й повагом відходив.

Молодші з воїв хотіли йти за ним наздогін. Чимало було охотників полювати. Так старшина дозволу не давала: шкода стріл і списів, а ще більше сили. Все це до боїв із половцями потрібне.

Чим далі йшли, тим дошкульніше припікало сонце, тим менше було трави. А та, що була, на очах жовкла й вянула. Коні, немов розуміючи, яка з цього для них небезпека, витягали довгі шії, роздували ніздря й жалісно ржали.

Було поза полудне, як нараз потемніло. Збентежилися Ігореві вої. Коні припинили ходи.

Що це таке?

Хоч днина, на небі зорі замиготіли. Та не ті ясні й веселі, що травневими ночами над головами ссяють, а якісь тусклі, полинялі.

— Що це? Що це? — почулося кругом.

— Соняшна затьма, — сказав Ігор, заспокоюючи.

— Поганий знак, князю! Вертаймося! Мабуть, Богові наш похід немилий.

— Поганий знак? Для кого?

— Для нас, князю.

— Чом не для половців? Вони теж його бачать. Бог один знає, кому воно лихо віщує. І чого нам знаку божого боятися? Діло ж наше не богопротивне.

— Кров проливати йдемо.

— Як завернемось, не полететься вона? Не підемо ми, прийдуть вони. Манастирі понищать, ченців повбивають, ріки сліз потечуть і безвинної крові!

Заспокоїлася дружина. Десятські й сотські до своїх відділів поскакали. Та незабаром знову повернулися.

— Князю наш, пане! Люди йти не бажають.

— Не бажають?

— Гріха боятися й кари Господньої.

Князь не відповів нічого. Скинув шолом, дав його отрокові, добув меча й полетів конем уперед. Минув полки і спинився гень аж над берегом Дінця. Тоді повернув конем на місці і промовив:

— Браття і дружино! Хто знаків небесних боїться, хай додому вертається. Хай крутить жорна й корови доїть. Меч на рало перекує, спис у стрісі заткне. В шоломі можна насадити квочку, щоб половців курятами погостити, як прийдуть. Я з дороги завертатись не звик. Піду сам. І або шоломом із Дону води напю-

Прямували туди, де сходило сонце... (ст. 35).

собі радісну вістку, що завтра бенькет буде. Поживи матимуть усі донесхочу.

— З великої хмари малий дощ! — нарікали борці. Всякий за дощем серед довгої посухи стужився. А тут покропило трохи, і хмари посунули туди, на Київ. Але й від того дощику, що перепав, відсвіжилося повітря, лекше грудям дихалося.

Провадили старі люди. Вони вже до меча не здатні, та зате степ мов своє власне поле знають. І куди йти, й де на спочинок ставати. Нераз туди молодими ногами ходили, тепер інших ведуть. Хоч як темно, не бійтесь, не зблудять!

Степ оповився переддосвітньою млою, зимною і гнітючою. Мла, як море. Не йдіть, бо потонете в ньому!

Насилу ранок крізь темінь продирався. Хотілося побачити небо синє, ясне, тричі ясне сонце. Непривітна ніч довго-довго тяглася.

Доходили до річки Солониці⁴⁸⁾, як нараз побачили кількох комонників,⁴⁹⁾ що як вітер проти них летіли. Це передова сторбжа, що її Ігор за річку післав був, щоб язика дістати. Половців бачили? Бачили. Багато їх? Багато. Хтось їм, мабуть, сказав, що русичі наступають, бо з усіх усюдів позліталися, мов ті галки, й не купою йдуть, а справно, як до бою. Треба завернутися, не дамо їм ради. Їх куди більше, ніж нас. За ними їх вежі, а ми в чужому краю. Завертаймось, поки ще не пізно. Як сонце зійде, вони будуть тут!

Зійшлися князі на раду, декого зі своїх дружин покликали. Що їм робити? Чи не завернутися з дороги? Всі познаки промовляють за те: і спека, і соняшна затьма, і безвіддя.

— Не губімо себе й людей наших!

— А як загубимо честь? — промовив Ігор.

— Честь ізнову добудем, а життя ніхто не верне.

— Ні, браття, без чести я й днини одної не про-

живу. А яка нечесть піти на ворога й утекти перед ним! Що сказали б люди? Як ви глянули б у очі своїх власних дітей? Що їм ви сказали б? Що половців налякалися, з дороги завернули? Ні! Краще вмерти, ніж у неславі жити! Мертві сорому не чують.

І — пішли.

*

В п'ятницю рано піднялася мла, і Дажбог ясним оком глянув на світ. Побачив рудий степ, спалену траву й потріскану землю. Небо було чисте, темносине, таке, як буває в гаряче літо під полудне. Тільки далеко, за каламутною річкою, гень аж на обрії, бовваніли хмари. Не підсувалися вгору й не розпливалися в повітрі, а стояли на одному місці.

— Половці!... — шумом поплило від одної сотні до другої, аж докотилося до останнього відділу Ігорового війська.

— Половці! — передавав один одному, вдивляючися в ті хмари, що чорним муром замкнули безмежний степовий краєвид.

І, чим більше вони вдивлялися в той мур, тим більше він до них наближався. Мур ніби йшов. Непомітно, спроквола, та — невпинно.

— Багато їх!

— Як дерев у лісі!

— Як сарани!

— Не дамо ради.

— Чого ж ішли? Не краще було завернутися з дороги?

— Князь Ігор неслави побоявся.

— А як нас половці побють, буде нам слава?

Такі розмови, мов той шелест очеретом, котилися лавами Ігорового війська. І як вітер хитає очерет, так захитався воєнний дух війська.

Почув це Ігор. Торкнув коня, скочив перед передні лави війська, скинув шолом і промовив:

— Бій ще не почався. Хто не хоче битись, хай іде геть, щоб інших страхом не заражував. Я нікого не спиняю!

Окличники підхоплювали княжі слова й передавали їх від полку до полку, від сотні до сотні. Та з лав не виходив ні один чоловік, ні піший, ні кінний.

Легкий усміх майнув по княжій обличчі.

— Так, — сказав він. — Маємо того, кого шукали. А тепер потягнімо.⁵⁰⁾

І знов окличники з княжими словами подалися від лави до лави: „А потягнімо!“.

Князь негайно почав справляти військо до бою. Посередині поставив свій власний полк, справа полк брата Всеволода, наліво небожа Святослава. Перед собою мав полк сина Володимира й чернігівську поміч із воеводою Ольстином Олексичем на чолі. На самому переді стояли стрільці, вибрані з усіх полків. На плечах у них — стрілами повипинані сагайдаки, на лівому рамени тугі луки. Права рука тільки чекає знаку, щоб вихопити стрілу з сагайдака й натягнути тятиву.

Так стояли вони, задивившись у чорні вали хмар, що гень далеко за річкою бовваніли перед ними. Аж ось одна хмаринка відірвалася. Не підсувається вгору, на блакит, не розпливається в повітрі, а летить просто на них, мов та велетенська казкова птиця.

— Половецькі стрільці на нас ідуть! — сказав Ігор і рушив свої полки.

Дві хмари наступали одна на одну.

Ой, зударяться вони, грянуть громи гучні, поллються потоки стріл калених⁵¹⁾, пощербляться мечі харалужні, поломляться списи гартовані, зчиниться буревій, якого не бувало. І не одну душу вирве він із тіла й понесе її, як ту соломинку безсилу, Бог вість, куди.

Дві хмари наступали одна на одну...
І засвітали стріли, зашуміли, засичали... (ст. 42, 44).

І лежатимуть скрізь по широкому полі незнаємому шоломи поскипані та голови порозчереплювані. Поточками черленими потече кров людська до Каяли-річки.

І каятиметься не один, що гріхами своїми це лихо спричинив. І буде каяття, та вороття не буде...

Ще стрільці Ігореві до річки не дійшли, як половецькі до неї прискакали. Спинились на хвилину і градом стріл із луків своїх сипнули.

І засвистали стріли, зашуміли, засичали. Неодна в біле тіло Дажбожого внука впилася. І не один насторч головою повалився, як той дуб підрізаний, до гарячого лона матері землі припавши. Боронив він її, землі тієї, і вона його до себе пригорнула. Кріпко, кріпко...

На половецькі стріли стрілами відповіли стрільці Ігореві. Стогнали, натягаючись тятіві, напиналися до останніх меж спроможности мязи рамен стрілецьких, гадюками сичали, блискавками вилітали стріли... І темно від них зробилося нараз. Неначе знову затьмарилося сонце.

Ігореві стрільці перемагали. Половецькі не зважувалися переступати річки, повернули кіньми назад і почали втікати. І пустилися за ними наздогін стрільці Ігореві. Річку перейти було неважко. Сонце висмокотало з неї воду. А та, що залишилася, ледви сльозила поміж рудими берегами.

Заграла в жилах гаряча кров молодим князям Володимирові й Святославові. Не чекаючи наказів Ігоря, пустилися й вони за стрільцями. Ігор пробував їх зупинити: це ж звичайні хитрощі половецькі, вони ж так заманюють ворога як-найдалі в глиб своїх степів... Та куди там! Князі полетіли як ті вірли, слави собі шукаючи...

Хоч і як у боях бувалий, запалився незгірше молодих — старий вояка Буй-Тур. Ігор хотів і його спиняти та сили не було.

— Як же нам молодих самих на таку небезпеку пускати? Мені дивно, що ти ще не полетів за своїм сином, — казав Всеволод; — хоч він і провинився, бо не ждав твого наказу, але ж на те ти й батько, щоб синові простити. Ходім!

— Годі, — спиняв його Ігор. — Коні наші важкі та голодні. Що буде, як нам попадають із втоми?

— Будемо пішки битись. А там — добудемо коней на половцях. Ходім!

Ігор мусів згодитися, бо й люди його до бою рвалися. Навіть ті, що ще так недавно не зраджували охоти. Бій, як та стихія⁵²) — тягне лицаря до себе. І навіть коні, хоч які потомлені та зголодовані, ржали й копали копитами землю.

Та не встигли ще останні відділи старших князів перейти річки, як їм назустріч надтягли Володимирові люди: вели перших бранців і бранок, гарних дівчат половчанок, на половецьких гарбах везли кожухи й опанчі та всяке добро половецьке.

— Князі прогнали половців, — казали вони втішно, — аж за їх вежі. Тепер розганяють їх останні купи та беруть добич.

— Та це ще не перемога. До перемоги ще далеко! — сказав Ігор. — Половці втягають нас у свої степи, щоб ми там на безвідді та на безхлібі попрощадали. А то хто їх знає, чи не позбираються вони за ніч із усіх сторін, щоб нас доконати...

— Чорно ти дивишся на світ, брате, — відіззався Всеволод. — Дякуймо Богові, що нам перемогу дав.

— Подякуємо, як вернемося щасливо додому. А тепер думаймо, що далі робити.

— А що ж би? Міркую, що нам слід іти вперед, щоб получитися з Володимиром та Святославом, щоб ніч застукала нас укупі.

— А я гадаю післати до Володимира й Свято-

слава, щоб вони приходили до нас. Перейдемо річку, спочинемо й будемо подаватися спрокволу назад.

— Куди?

— Я до Новгороду, ти до Курська.

— Не зустрівшись з половцями? — перестрашився Буй-Тур Всеволод.

— Хибá ж наші не стрінулися з ними, не перемогли їх, не набрали бранців? От коли б Бог дав і цю добич щасливо додому довести...

— Це їх добич, не — наша.

— Поділимося нею. А там зберемо нові, більші сили і знову підемо.

Всеволод похнюпився. Надумувався хвилину. Нараешті розум і досвід перемогли лицарське завзяття:

— Роби, як гадаєш, — сказав. — На те ти наш вожд. Я не противлюся.

І князь Ігор післав своїх людей до сина й небожа, щоб вони залишили половецькі вежі й як-стій поверталися до нього.

*

Не послухали Ігоря молоді князі. Відповіли, що сьогодні вертатися не можуть. Люди їх, мовляв, боєм потомилися, їм відпочинок належиться. А Святослав від себе доклав, що його коні такі виснажені, що далеко ними не заїдеш. Ігореві післанці вернулися ні з чим.

А тимчасом молоді князі дальше добич брали, людей і добро. І як його не брати, коли є що? І набрали того всього так багато, що кожухами й опанчами можна було мости мостити, хоругвами болота встеляти. Щойно ніч поклала кінець тій роботі. Зібрались і вирішили не вертатися додому, а тільки податися трохи назад до річки, зійтися з Ігорем і Всеволодом і там на ніч табором стати. А на рано побачать, що буде.

— Отсе, батьку, тобі, — сказав Володимир, кидаючи під ноги Ігореві червоний половецький стяг зі срібним держаком.

Ігор не дуже втішився дарунком, хоч і не відкинув його. Не хотів псувати синові радості з перемоги.

— Ти добре бився, — сказав, — та недобре, що вожда свого не послухав. Удруге цього мені не роби!

Володимирові люди були дійсно такі потомлені, що де хто впав, там і лежав. Ні співу, ні танців, ні бенкетування. Лише вартові стоять і мов ті сичі вдивляються у степ. Великий він, непривітний, зрадливий. Нічого доброго від нього не сподівайся. На його безмежних просторах плодиться біда для нас. Лише хмари звідтіля йдуть. А в тих хмарах громи гуготять і блискавки палають.

І тепер він ізнову наступає. Хмари шле, хоче прикрити чотири сонця⁵²), щоб темно стало, темно, як у ніч гробину.

Неспокійно спали ночі тієї князі...

— — — — —
А в суботу рано-вранці кривава зоря світ заповідала. Повіяли вітри, Стрибогові внуки⁵³), земля задудоніла, ріки мутно поплили, порохи поля поприкривали. Зашуміли, зашелестіли стяги-прапори. Половці йшли від моря, і від Дону, і зі всіх сторін, — Ігореві війська обступали. Бісові діти криком поля перегородили, а Дажбогові внуки — червоними щитами.⁵⁴) Як довгий-предовгий шнур, як той мур простяглися ті щити, один біля одного, крізь широкий, мовчазний поранковою млою оповитий степ.

Аж нараз той мур заколихався. То вправо, то вліво, ніби ним вітер хитав. Почулися слова тривожливих докорів. Чом було не завернутись, чого було вганятися в чужинецьку країну? Ігор відповів:

— Не пора тепер нарікати! Треба було послухати

вчора — після першої перемоги подаватися спроквола назад... А за ніч збіглися половці з усіх сторін. Тепер одне залишилося — битись і або перемогти, або хороброю смертю полягти!

Дехто з дружинників радив, хоч і не зважувався цього на-голос казати, щоб кінні втікали, а піші щоб спинювали ворогів. Коли це Ігор почув, зжахнувся.

— На те я не дозволю ніколи. Де люди, там і ми. І або вкупі переможемо, або поляжемо вкупі.

І зіскочив з коня, а за ним пішли й інші: князі, дружинники, воеводи. Кожний станув перед своєю частиною: тисяцький перед тисячею, соцький перед сотнею, князь перед своїм полком. А стояли ті полки в такому самому ладі, як і вчора: Ігор посередині, Всеволод і Святослав на крилах, Володимир і Ольстин Олексич перед ними. Стрільці, вибрані з усіх полків, висушилися наперед.

Почався бій.

Від свитанку до вечора, від вечора до свитанку летять стріли каленії, гримлять шаблі*) об шоломи, тріщать списи гартовані серед землі половецької.

Чорна земля поорана чобітьми та копитами, кровю була полита, тілом людським засіяна і тугою обвіяна.

Ой, тужитиме земля наша!

Дві хмари стріл зустрілися. Стріли гострі, їдкі та кусливі, як ті змії. Коли яка попаде в землю, зарийється глибоко й торчить так кріпко, що й вирвати її не легко. А як у груди, наскрізь прошибне. Груди князів і дружинників опанцирені, вони тих стріл не дуже то й бояться. Але що мають казати звичайні мечники та копійники?

*) шаблі половецькі об шоломи русичів; русичі мали мечі

А стрільців половецьких куди більше, вони по два луки мають. І на конях вони, то прискакують, то втікають. А коні їх легкі, поворотливі, степові. Княжі ж стрільці опішені, йдуть і стріляють, ідуть і стріляють.

Стріляли, поки їм стріл стало. А тоді розступилися передні лави Володимирового й Ольстинового полку і пропустили крізь себе перетомлених стрільців. Пропустили, замкнулися й рушили вперед, бо ворог наближався.

Зударилися. І від удару того земля задрижала... Мов розбурхані хвилі океану напірали стовпища половецькі на княжі війська, а ті їх відпирали — мечами, списами, щитами. Чоловік із чоловіком зударявся, меч зі шаблею бився, аж сипалися іскри. Коли пощербилися мечі, з ножами йшли один на одного, до рукопашного бою приходило. Один одного зломити хотів і як той сніп на землю покласти.

Смерть, наче той косар страхітний, ішла й косила. Лавами цілими людей стелила, купи трупа клала. І не вгавала, втоми-перевтоми не знала. На диво багате жниво збирала.

А сонце пекло, палало. Останні сили з людей висисало. Потом вони вмивалися, у крові купалися, світа божого не бачили, задурманені, опянілі, до одної йшли мети, до — перемоги!

Та дійти до неї ніяк не могли. Поколені, порубані, покалічені, обезвічені, лягали на далеких окраїнах землі рідної. Боронили її.

А вожди? Де люди, там і вони. Що людям, те й їм. Ті самі труди, ті самі рани, аби не... кайдани!

Нараз почувся крик:

— Зліва нас заходять половці!

Ігоревий полк висунув свої запасні частини на лівий бік. Спочили на коней і помчали, щоб спинити найгірнішу з небезпек — окрилення. І вдалося якось

не пустити ворога на зади. Хоч із величезними втратами, але відперли його.

Та ще не встигли вернутися на спочинок, як знову вдарив крик на сполох:

— Ворог нас із правого боку заходить.

Ігор кинув інші частини на правий бік.

Знову бій, одчайний, завзятий, і знову нові важкі втрати. І так кілька разів, поки ніч не настала.

Втомилися і свої й вороги, від бою й від жаги. Язик до піднебіння прилипав, сагайдаки позсихалися, стріли годі було з них добути. З ніг валилися люди.

Насилу постягали трупи, своїх і чужих. А трупів пілі вали. Вони добрій справі послужать. Жахливою перегородою стануть між обома ворожими таборами.

Над полем рудий туман. Чути піт і кров і стогони.

Князь Ігор здіпив зуби. Він теж ранений у руку. Та йому стогнати не годиться.

Третього дня, в неділю, ще й сонце не сходило, як половці почали знов наступати. За ніч до них нові стовпища понадтягали. А княжих людей чимраз менше. Та їх обхопило невгнуте завзяття. Не здаватися, битися до останнього строщеного списа! Бо й що ж їм ще залишалось? Ворог їх не пощадить. Не замирить із ними по-лицарськи. Ранених подобиває, подорізує, а для тих, що попадуть у полон, для тих — хто його знає, що краще: смерть, чи життя полоненика-раба? То й, не дожидajući наказів старшин і воєводів, із місць зривалися і ставали в ряди. Як учора й позавчора.

І знову летять стріли каленії, брязчать шаблі об шоломи, тріщать списи гартовані в чужім, половецькім краю.

І знову, мов ті снопи на ниві, лягають Дажбогові внуки за свою землю, за волю.

Аж нараз... Ігор дивиться й очам не вірить. Із

Ольстинового полку вискочила сотня, одна і друга, чернигівські ковуї, ті, що в боях без мечів і щитів, з ножами тільки в руках на ворога кидаються і перемагають. Вискочили й біжать. Куди ж бо вони? Невже ж зжахнулися смерті й утікають? А може яку ворожу побачили частину, що хоче зайти з боку, й летять їй назустріч?... Не пустити їх, завернути, бо й так уже людей небагато...

І Ігор, не надумуючися довго, скаче на свого коня й летить навперейми. Здіймає шолом, щоб його побачили й пізнали.

— Ви куди? — кричить, — вертайтеся! Це ж я! Ваш вожд. Не осоромлюйте себе, Чернигова, цілої землі нашої!

Чи пізнали його ковуї, — не знати. Та пізнали князя половці. Як ті парди кинулися на нього. Поворот до своїх йому загородили. Розлучили^{54*}) вожда з його військом. Ані йому до війська, ані війську до нього.

І ковуям ніяк завернутись. Один тільки Михайло Юрієвич насилу пробився. Став біля Ігоря, своїми широкими грудьми його заступає, бо Ігор ранений у руку.

Та ще в пору Данило до шуряка прискакав. Трьох їх тепер — трьох, як одна душа. А довкола половців, мов чорної птиці. І все ще нові надлітають. Верещать. Смачний шматок занюхали. Та не легко його дістануть.

Не одна голова ворожа з плечей злетить, не одна шабля зломиться, не один спис потрощиться, заки бісові сини дістануть у свої руки трьох хоробрих Дажбогових унуків. Бються.

А полками за той час Всеволод кермує. Мов той ярий⁵⁵⁾ тур кидає собою направо, наліво. А де його золотий шолом блисне, там лежать постинані голови половецькі. Де його меч гряне, там хтось упаде, і більше вже не встане. Бо що йому рани? Він забув про всіх і про все. Навіть про свою дружину, прегарну Глібівну,

про свій престім і дороге насліддя. Йому одне на гадці: пробитися крізь ворожі лави на допомогу братові своїйому, дорогому Ігореві. Вони ж так недалеко один від одного — на один перестріл. На один перестріл усього. Та в ту мить його меч не видержав ворожого удару. Здзеленькотів, відломився від рукояті, полетів.

Вороги хмарою накрили Всеволода.

Друга хмара окутала Ігоря й його товаришів бою, Данила галицького й Михайла Юрієвича чернигівського.

— — — — —

Так розлучилися вірні брати над берегами мутної Каяли. Так скінчився той бенькет червоний, — вина-крови не стало. Впилися нею хоробрі русичі й ворогів напоїли. І лежать тепер усуміш у важкому похміллі.

Шумить над ними степова ковила-трава і гнуться над річкою лози. Ронять листки, як сльози.

*

Мало хто вийшов ціло з тих боїв жахливих. Одні полягли, другі останками сил до річки добилися, щоб рани обмити та вгасити спрагу, й потонули в її каламутних хвилях, ще інші попали в полон, а тільки деякі заціліли. І ці — виснажені, бігли окривавлені, голонді, бігли навмання, подібні до звірів, цькованих хор-тами. А страх біг за ними, бо не мали половці для во-рогів ні сумління, ні серця.

І втікали вони ночами невидними, полями бездо-рожними, умліваючи з голоду й болю. Ночами втікали, а днями ховалися в комишах,⁵⁶⁾ в очеретах та в багнах, що не висихали. Не один там і заковяз навіки.

А ті, що їм поталанило добігти до землі рідної, — приносили сумні вісти про погром, якого ще не бувало: — Каяла!

І летіло це зловісне слово від міста до міста, від села до села, від загороди до загороди. А куди про-

летіло, туга, мов та повінь, розливалася широко. Туга за тими, що пішли й не вернуться ніколи, жаль за славою, що її сором, мов хмара сонце, прикрив, і тривога, що завтра буде!

Бо на цих боях не скінчиться. Мало буде Обиді⁵⁷⁾ нашої кривди. Вона збудиться, лебединими крилами сплесне й полетить на нас. А за нею насунуть стовпища половецькі з ханами Гзою та Кончаком. Копитами землю зорють, і кістками заволочать, людським тілом її згноять, поллють кровю, слізьми зросять... Ой, гіркі ж то будуть жнива, доле наша нещаслива!

І пролетить Обида понад нашим краєм із вогненным рогом у правиці невблаганній, села й городи попалить, цвітучі загороди людські у поліл оберне.

Ох, леле, горе нам!

А над берегами Чорного моря готські діви⁵⁸⁾ гратимуться золотом нашим, бо його аж туди занесуть криваві хвилі степових річок. І усміхнется німою, нерозгаданою усмішкою далекий бовван⁵⁹⁾ тьмутороканський.

Усі сили ворожі радітимуть радістю великою, що заламалася сила Дажбогових унуків, заламалася й нескоро до давньої потуги повернется...

*

Великий київський князь Святослав був саме тоді в Корачеві,⁶⁰⁾ де збирав нові сили, щоб улітку піти на половців. Вертаючися з Корачева, поступив до Новгороду Сіверського. Хотів князя Ігоря намовити до цього походу. Та якже здивувався, коли не застав там ні Ігоря, ні його дружини. Ігор на половців пішов, а Ярославна переїхала до Пугивля. І зажурився Святослав. Не радяться князі з ним, самі тайком за такі небезпечні діла беруться. Відвикли слухати київського князя, як свого начальника, як наслідника Володимира Ве-

ликого й Мудрого Ярослава. Не бачать, що нівечать спійло, яким розбита на уділи земля трималася ще хоча трохи купи. Не розуміють, що підтинають гиялку, на якій самі сидять.

З такими сумними гадками князь Святослав заїхав до Чернигова, щоб і тамошнього князя до літнього походу намовити. Не намовив, а лише довідався про Каялу. І серце його скліщив біль: такі хоробрі князі, і тепер у половецькій неволі! Який сором, яка втрата!

Спасати їх спасати...!

Спокою не мав князь Святослав ні вдень, ні вночі. У днину з гадками бився, по ночах мутні сни йому снилися. А як вернувся до Києва, скликав мужів своїх на раду й розказав їм свій останній, найдивніший сон:

— Лежав я, — казав князь Святослав, — на київських горах, на тисовому⁶¹⁾ ложі під чорним покривалом. Напували мене вином синім, змішаним із отрутою, та з пустих сагайдаків половецьких сипали мені жемчуг⁶²⁾ на груди. Лоскотали мене. А я був безсилий, безрадний. Дивлюся, а в мойому теремі золотOVERХОМУ дошки без сволока над головою висять. Ось-ось упадуть і придавлять мене! Слухаю, а галки й вóрони чорними стадами насунули і край наш пообсідали гень аж до Пліснеська, до Кисаневої дебри.⁶³⁾ Обсіли, крячуть і не летять над море.

Слухають бояри князя і так йому цей дивний сон ясують:

— Туга, князю, твій ум полонила, бо довідався ти, що Ігор і Всеволод, як два соколи бистрі, злетіли зі своїх престолів, щоб добути город Тьмуторокань, або шоломами випити воду з Дону. І половці підтяли крила тим вірлам-соколам, самих їх у пута залізні закували й у кліті посадили. І темно стало в неділю ясну, бо два сонця наші погасли, а з ними й два місяці за хмари зайшли.⁶⁴⁾ А тоді степовики, немов те крово-

жадне гніздо пардове,⁶⁵⁾ порозбігалися по волостях наших, нам на смуток, ворогам на втіху. Вже бо наруга⁶⁶⁾ побідила славу, вже бо неволя вдарила на волю. Див з дерева свого світового на землю кинувся, а готські діви заспівали про Бусові часи та про помсту Шаруканя.⁶⁷⁾

Так зясували бояри дивний сон князеві. А князь, вислухавши їх золоте слово, зі сльозами змішане, зронив:

— О, Ігорю і Всеволоде! Чом ви моєї сивої голови не пошанували, чом ви ради моєї не питалися, а за голосом своїх палких, лицарських серць пішли? Рано⁶⁸⁾ почали ви половецьку землю сікти мечами своїми, собі слави добувати. І де ж тепер та ваша слава кривава? Де полки ваші, де чернигівська дружина брата мого Ярослава?... Не шукайте їх і не кличте, — мертві не відгукнуться.

І задумався князь Святослав, бо бачив горе рідної землі, якого не бачили інші. І зажурився він — хотів Ігоря і Всеволода з неволі визволяти, та сил до того не мав. А половці справді, як те пардове кодло, по країні нашій порозбігалися: Гза Посемя руйнував, Кончак лютував по Посуллі. Аж під Переяслав увігнався і гóрод обляг. Князь Володимир Глібович⁶⁹⁾ із невеличкою дружиною вискочив із мурів, але в нерівному бою трьома копіями був пробитий. А коли Святослав на підмогу йому пішов, половці від Переяслава під Римів⁷⁰⁾ пішли, добули його та зруйнували.

Все це, та сумна картина мов жива розгорталася перед очима Святослава. Та він її не зжахнувся. Почув нові сили й нову охоту в серці.

— Браття! — сказав він. — Коли сокіл піря ронить, коли він линяє, тоді високо літає за птицями, щоб їм гнізда свого на поталу не дати. Так і я, хоч і не мо-

лодій, гнізда свого на поталу половцям не дам. Підемо й поборемося, браття!

*

Минали неспокійні дні, проходили безсонні ночі, а князь Ігор з полону не вертався. Війна. Половці в краю. Про мир і гадки немає.

А проте княгиня Ярославна дожидала Ігоря, як ясного сонця в довгу осінню слоту. Він приїде, він приїхати мусить!

Нераз їй здавалося, що від степу шпаркі половецькі коні летять. А на одному з них він, її ладо. Вибігала тоді з терему на вали й дивилася. Довго-довго. Та від степу тільки вітер туманами порошу котив. І ще гірше засмучена було вертається до своєї відпочивальні. Помолиться, на мить своє горе забуде, — засне. Аж тут нараз буюім хтось над її вухом гукне: „вставай!” Зірветься, сяде на постелі й наслухує. Голоси якісь на дітинці⁷¹) чує. А з тих голосів голос Ігоря вибивається. Так, це він! Дає накази конюхам, щоб вичистили й нагодували його коня, бо він далеку дорогу пробув... А ось і її син Володимир на отрока гукає, щоб йому стрема притримав, із коня зіскочити поміг, бо в нього ноги — одна рана велика...

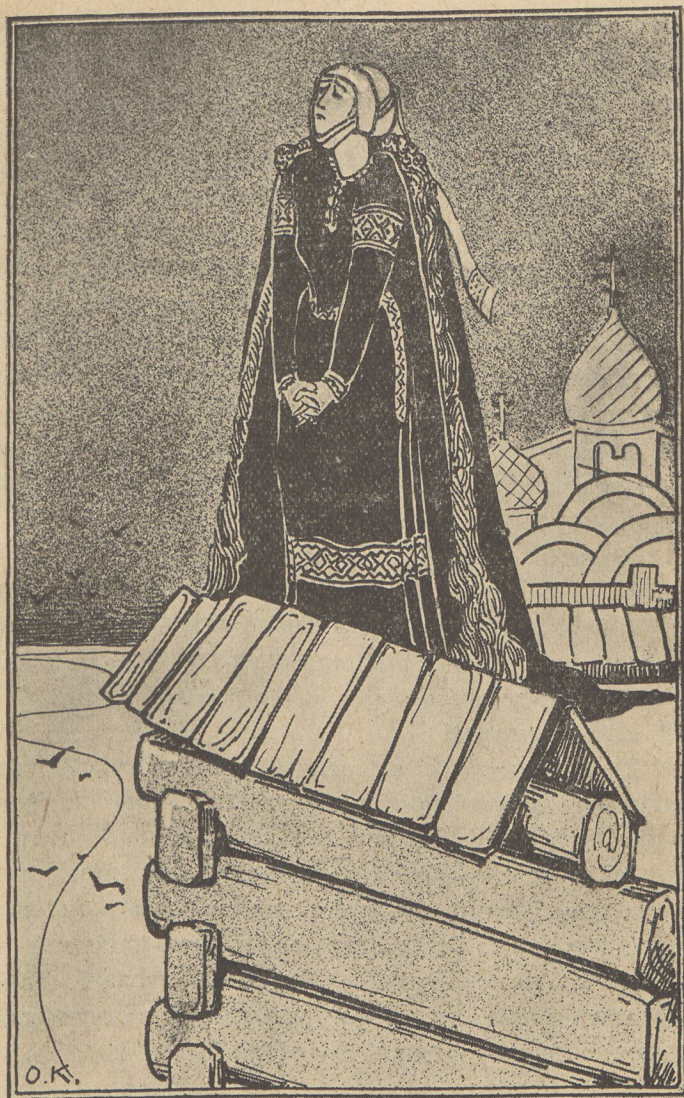
— Вони! Вони! — скрикує радісно княгиня, одягається й біжить на замкове подвіря.

Але там тільки тіні від веж на землю лягають, тільки дерева жалібно скриплять, ними на всі сторони вітер гне, за чуби термосить.

Оттаке нераз бувало. І в Новгороді, і в Путивлі, куди переїздила княгиня, то від половецьких наскоків утікаючи, то доглядаючи маєтку свого сина.

Ніде й ніколи не було їй спокою.

А в неділю ще гірше, ніж у будень, бо неділя нагадувала ту неділю нещасну, коли Ігор із княжого зо-

Вийшла княгиня Ярославна з тѣрему в городі Путивлі на замкові вали в неділю, на досвітку рано, й очі свої як дві ластівки скоролетні на схід пустила... (ст. 58).

лотого стремени зіскочив і в невольниче сідло пере-
сівся. Та ще в неділю тієї роботи нема, що в будень.
Є коли й є над чим думати.

*

І вийшла княгиня Ярославна з терему сина сво-
його Володимира в його гóроді престольнім у Путивлі
на замкові вали в неділю, на досвітку рано, і очі свої
як дві ластівки скоролетні далеко на схід пустила.
В ранню млу, в туман синій, що над землею повис. І ле-
тять ті ластівки на крилах туги гень-гень аж за Донець,
до сірих веж половецьких, князя Ігоря шукають.

Коли б могла, зозулею туди полетіла б, замочи-
ла б бобровий рукав свій у Каялі й обмила б рани кри-
вавї на хоробрім Ігоревім тілі.

Коли б могла!

Коли б могла, зняла б руки вгору, мов ті зозу-
лині крила, заплющила б сплakanі повіки й верглася б
із вежі що-найвищої буйному вітрові в обійми. Хай
несе її туди, де Ігор тепер.

Коли б могла!

Та вітер не їй, а половцям сприяє. В час боїв над
Каялою так жваво половецькі стріми хапав і на Ігореві
вої ніс, а князеві стріли на боки заносив... Мало то
йому місця попід облаками буяти, або на морі гратися
кораблями? Чого ж він тоді княжим воям у очі пилом
метав, чого ж радість її по ковиль-траві розвіяв?

Коли б могла, Дніпра-Славуту ублагала б, щоб на
своїх хвилях лінистих приніс човен із її дорогим ладом
від половців до затону в Почайній.⁷²⁾

Коли б могла!

— О, сонце, тричі-ясне сонце! Всім тепло ти й ра-
дість посилаєш. А чого ж бо ти так невблаганно пекло
тоді, як Ігор із половцями бився? Чого виссало ти
останні сили з тіла його воїв, язики їм до піднебінь

поприліплювало, висушені тули⁷³) постулювало, що стріл з цих тул добути було годі?

О, сонце, тричі-ясне сонце!

Заводить-плаче Ярославна. Коли гляне, — в полі, на шляху, щось бовваніє. Коні два повагом ступають. А де ж вершники? — Вершників немає, тільки два піші коні за поводи ведуть. Коні рівно ступають, не напереміну ногами, а права передня і задня, ліва передня і задня — іноходці.⁷⁴) — А між кіньми — килим. Когось везуть. Живого, чи вмерлого? Боже!

Княгиня хоче бігти, хоче побачити, хто на килимі, як та дитина в колисці, та ноги під нею вгинаються. Паде. Сонце крізь імлу продирається, княгиню розважує, ало вона того не бачить, не чує...

*

Вибігли дітські з княжого терему, підняли княгиню й завели до відпочивальні. Розплющила очі.

— Кого привезли? — питає.

— Твого галицького гостя.

— Данила?... Де він?... Ведіть мене туди... Ні, ні, стривайте на хвилину.

І поправила вбрання на собі, очі зі сліз обтерла.

— Живий він? Здоровий? Кажіть!

— Живий, але нездужає, від ран.

— Лікар при нім?

— Лікар зілля в гаю збирає. Побігли по нього.

— Ходім!

Данило, побачивши княгиню, хотів схопитися і привитатися з нею. Але сили послуху відмовляли. Княгиня припала до нього.

— Брате мій!

— Сестро!

І довго не могли прийти до слова. Розлука ніби той мур розвалилася нараз, але зараз же виростала

якась нова, ще гірша перегорода, свідомість, що Данило важко недужий, що вони можуть розлучитися навіки.

— Ігор де? — спитала по хвилині Евфрозина.

Данило жалібно подивився на сестру. Не тішить-ся, що він приїхав, про Ігоря питає... Хоч воно і природно, але ж таки прикро.

— Ігор іще там! — відповів і показав рукою на схід.

— Як йому?

— Не турбуйся. Кривди не має. Його шанують, як князя й як лицаря.

— Правда? Не дуриш ти мене?

— Я ж неправди не люблю, ти знаєш. Ігор здоровий, на лови їздить, двацять людей біля себе має. Тільки за престолом своїм і за тобою тужить.

— А рука?

— І рукою вже гаразд володіє, як колись. Тільки гляди як вихопиться з неволі і прилетить до тебе.

— Що ти кажеш?

— Прилетить. У нього там є один вірний половчанин, Овлур. Той священик, що ти його Ігореві післав, освідомив цього Овлура, охрестив, і тепер він душу за Ігоря віддав би. Овлур Ігореві вернутися допоможе. І я вже бачу, як ясно світить сонце, як Ігор у краю ріднім, як він іде поклонитися Матері Божій, як із церкви виходить, як народ його витає, дівчата співають, князям славу віддають...

— Господи! Коли ж то буде... А що ж син мій Володимир?

— І ним не турбуйся. Його полюбила донька хана Кончака. В вогонь і воду за ним пішла би.

— Половчанка? — скривилася княгиня.

— Половчанка, але гарна й добра душа, — поті-

Князь Ігор із церкви виходить, народ його вітає, дівчата співають, князям славу віддають... (ст. 60).

шив її Данило. — Побачиш, прийдуть обоє. До того вже християнка вона. Не вдавайся в тугу, сестро.

— А ти?

— Я вже, Богу дякувати, тут, — сумно усміхнувся Данило. — Прийшов потішити тебе, бо туга твоя, мов той зозулин крик, аж туди до мене долітала.

— Добрий мій! — спочутливо сказала княгиня і стиснула виснажену братову руку.

— Яка там добрість! У неволі вмирати не хотів, і тільки. Задихався там. Ні для ока, ані для вуха розради не було. Куди не глянь, рудий степ, сірі вежі, незчисленні табуни коней та стада худоби. А там, у нас, Дністер, гаї, левади, пісні. Соловіні, й людські, й дівочі.

Полетів кудись далеко очима. Ув очах вогні горіли.

— Як зацвітуть навесну сади, як вибіжать на сине небо всі зорі, які лише є, як заспівають усі солові, — ех!

— А твоя пісня, Даниле?

— Вона тут! — і показав на груди. — Але я не вмиру, поки її не передам тобі написану. Це пісня про Ігоря, про Всеволода, про твого батька Ярослава, ї... про княгиню Ярославну. Вся наша слава й неслава, честь і гріх, провиня й покаєння — всі ми в ній житимемо. І я теж. Хоч мене й не буде, ні в житті, ні в пам'яті людській.

ПРИМІТКИ:

Русичі — сини Руси-України, українці; инша назва — **Дажбогові внуки**, себто — внуки бога Сонця, внуки бога всього добра, всього ясного; зате половці — бісові діти, їм служать темні сили.

1) Новгород Сіверський — місто на північ від Чернигова, над річкою Десною, що вливається до Дніпра.

2) печеніги або паcinaки — кочівний народ тюркського походження, жили в X. в. на українських степах над Доном по Чорне море, часто нападали на Україну; в XI. ст., побиті українськими князями, перекочували над Дунай, де злилися з мадярами

3) Трубецьк або Трубчевськ — місто над Десною; Курськ — місто над Сеймом, лівобічним допливом Десни; Рильськ — місто теж над Сеймом.

4) бирич — малий адміністративний урядовець, деколи йому доручали й судові справи

5) тур — звір подібний до зубра або американського бізона; жив колись у цілій Європі, зокрема на Україні, вигинув у середньовіччі; буїй, старо-укр. слово — завзятий, гнівний (що в гніві може стратити розум, з того і друге значіння — нерозумний); назва „Буй-Тур“ — указує на велике завзяття й хоробрість

6) отрок — перше значіння: дитина; у старій Україні — молодший член військової дружини, звичайний вояк; деколи „отроки“ виконували різні доручення на княжому дворі; в пізніших часах отроками звали слуг

7) гридниця — частина княжого двора, також звичайна княжа кімната

8) дворецький — начальник княжого двора, кермував господарськими справами князя на його дворі

9) Путивель — місто над річкою Сеймом, на схід від Чернигова.

10) билини — старо-українські пісні про князів та великих і славних воїників; повстали вони на Україні, звідкіль їх занесено на далеку північ, до північної Росії та на Сибір, де вони збереглися й досі, зате на Україні їх виперли новіші пісні; досі їх зібрано до 400.

11) гуся — старовинний український і загалом славянський музичний струмент; зберігся декуди ще й досі; склада-

ється він із дощинки, на якій натягнуто декілька струн; струни ті потягав музика смичком

12) терем — кількоповерхова вежа з окремими кімнатами для жінок; частіше теремом (головно в поезії) звали княжу палату

13) кабиця — огнище в землі, щоб на ньому варити їжу, а то й яма, в якій поміщена піч

14) горностай — тварина, що її шкіри вживають на найдорожчі кожухи; звичайно князі мали на своїх хутрах горностаєві коміри (білі)

15) діядем — перевязка на голову, звичайно з дорогого каменю.

16) жемчуг — старо-українське слово — перла; ізмарагд — самоцвіт (дорогий камінь) зеленої барви

17) Поросся — українська країна над рікою Россю, що вливається до Дніпра з правого боку, в Київщині.

18) Святослав Всеволодович, кн. київський з роду Святослава, сина Ярослава Мудрого, Рюрик Ростиславич і його син Ростислав Рюрикович з роду Всеволода, сина Ярослава Мудрого, та Володимира Мономаха, Володимир Глібович, теж із того самого роду — див. докладніше додаток: „Родовід князів, що про них згадує оповідання.

19) февдал, латинське слово — назва для начальника держави, чи землевласника, який вважався за єдиного власника держави чи землі, віддавав частини держави чи землі своїм „васалям“ у дідичне володіння; притім февдал зберігав для себе верховну владу, а „васаль“ мусів йому, як свому наставникові („суберенові“) бути вірний; „васаль“ міг іншим віддавати землю в „ленно“; цілий такий устрій називався „февдальний“, і він панував скрізь у всіх державах середньовіччя

20) Кончак та Гза — половецькі хани, себто начальники, чи навіть князі половецьких військ.

21) Олегове гніздо — це ряд князів, що вели свій рід від Олега Святославича, внука Ярослава Мудрого († 1115.). Цей Олег був дідом кн. Ігоря Святославича та Буй-Тура Всеволода. Він не міг ніяк погодитися зі своїми дядьками (стриями), часто з ними воював. То він перший навів був на українську землю, борючись із іншими князями, половців. Ті походи Олега з половцями на українські землі коштували багатько крови, тимто автор „Пісні про похід Ігоря“ зве цього князя не Святославичем, а — Гореславичем. Диви ще „Родовід“.

22) Половецькі вежі — оселі з возами та наметами, високими як вежі; половці, як кочівний народ, постійних осель не мали, а переїжджали своїми возами з місця на місце.

23) Ярослав Всеволодович — князь чернигівський (з роду Святослава, сина Ярослава Мудрого), був рідним братом Святослава Всеволодовича, князя київського, порівняй прим. 18. і „Родовід“.

24) Могути, Татрани, Ревуги — назви чи різних військових відділів, чи племен, здається, всі вони як не тюркського, то може й давнього скитського походження; чи це були давні місцеві люди, чи зайшли, це ще не вяснене.

25) ковуї — народ, здається, тюркського походження (деякі кажуть — фінського); ділилися на кілька родів

26) Ярослав Осьмомисл — галицький князь із роду Ростиславичів (Ростислав — унук Ярослава Мудрого), один із найсильніших українських князів свого часу, вів успішні бої з сусідами, поляками та уграми, поширив грядиці галицької держави по Дунай, над яким заснував місто Новий Галич (тепер Галац у Румунії), жив у гарних відносинах з німецьким цісарем, але дома мусів воювати з боярами, які встрявали до його особистого життя й навіть спалили його нешлюбну жінку Настасю.

27) покладник — той, що завідував княжими спальнями цілувати хрест — складати присягу

28) лучші люди — бояри; гражани — міщани; сочево — більш менш те, що в нас кутя

29) тивуни — судові урядовці, просто — судді; городські старці — найстарші віком люди у гброді, старшина

30) закупи — на старій Україні частина населення, залежна від свого пана, з яким умовлялися на службу, на деяких умовах; коли умови не додержували, могли ставати просто невольниками (холопами); були це або наймити, що діставали наперед платню, або довжники, що відробляли свій довг

31) Боян — старо-український поет-співець, що оспівував часи перших київських князів; про нього нічого докладніше не знаємо, але ж про нього згадує автор „Слова о полку Ігореві“ і вихвалює його як дуже великого поета, з яким сам він міритися не має відваги

Згадка про зруйнування Києва відноситься — до 1169 р., коли суздальський князь Андрій Боголюбський, завидуючи розквітові Києва, зруйнував його донащадку.

32) Велес або Волос — старо-український і загалом старославянський бог скоту, достатків та багатства; внук Веселів — внук бога достатку, щасливець

33) Іван Берладник — син галицького князя Ростислава, був у 30. рр. XI ст. князем у галицькому Звенигороді, 1145. р. князював у Галичі, але, викинутий звідтіля дядьком Володимирком, лишився без землі, подався на південь і оснував князівство в Берладі (тепер у Румунії); з ним воював кн. Ярослав Осьмомисл.

Похвала кн. Ярославові Осьмомислові у „Слові о полку Ігореві“, в перекладі на сучасну мову В. Щурата висловлена такими словами:

Осьмомисле Ярославє,
княже в галицькїм околї!
Гордо сїв ти на престолї —
злотокованїм престолї.
Ти підпер угорські гори
скрізь залїзними полками,
королеві путь заставив,
Дунаєві замкнув брами.

Мечеш бремена над хмари,
до Дунаю судиш суди.
Твої грози йдуть світами,
по землях течуть уюди.
Ти і Києву ворота
відчиняєш в кожній хвилї
і з вітцівського престола
у салтанів мечеш стрїли!

Скоморох за княжих часів — співак-сміхун, своїм танком,
музикою та жартами розвеселював людей.

34) харалужний — з криці, сталевий

35) коромола — незгода, сварка

36) десятський — начальник над десятьма вояками, як
сотський над сотнею вояків; тисяський — начальник усіх сил
княжих, первісно — начальник над тисячю вояків

36*) „на щит брати“ — вислів із старо-українського літо-
пису — робити криваву розправу над переможеними

37) тирса або коவில் — степова трава, що доходить до
півтора метра висоти

38) ладо — старо-український поетичний вислів на жінку
для чоловіка й на чоловіка для жінки; всі ці нарікання жінок на
те, що попропадали в війні їх чоловіки, взяті зі „Слова о полку
Ігоря“

39) дітський — на княжому дворі молодий боярин, призна-
чений до послуг князеві

40) ратай — хлібороб; пор. слово „рало“

41) паволока — дорога матерія, перетикана сріблом та
золотом; з неї робили верхню одєжу

42) Ігор, його брат Всеволод та син Володимир — мов
один птах-шестикрил, птах із шістьома крилами (вислів із „Слова
о полку Ігорєві“)

43) Корсунь, себто Херсонес — колишне місто на Криму,
недалеко Севастополю; Суряж — Озівське море, назва від ко-
лишнього міста Сурожа; Посулля — країна над Сулою, що враз
із Ворсклою й Хоролом (допливи Дніпра з лівого боку) творила
половецьку гряницю, тут половці й кочували; Тьмуторокань —
місто, що належало колись до хазарів, та в X. ст. його відбили
вже для себе українські князі; від 1111. р. панували вже тут
половці

44) таволга — степова ростина

язика шукати — іти в розвідку

45) Сейм — найбільший доплив Десни з лівого боку

46) сайгак — дика коза

47) Оскол — або Оскіл — лівобічний доплив Дінця (До-
нець — вливається до Дону з правого боку).

47*) натяк на Олега Святославича (див. примітку 21), що
наводив із Тьмутороканя на рідну землю половців

48) Солонія або Сальніця — правобічний доплив Дінця;
над нею 1111. р. українські князі побили половців

- 49) комонник — вершник, їздець, пор. комонь = кінь
- 50) „потягнімо“ — вислів літописця, що вклав ці слова в уста Ігоря, значить тільки, що „рушаймо вперед!“
- 51) калений — розпечений у вогні до-біла, а потім нараз устромлений у воду
- 52) стихія — непереможна сила природи (бо ось, наприклад, дощ, вітер, грім — це все стихія); інше слово — живло, елемент
- 52*) чотири сонця — поетичний вислів із „Слова о полку Ігореві“, означає чотирьох українських князів, учасників походу
- 53) Стрибог — бог вітру, тимто вітри це — Стрибогові внуки
- 54) „Бісові діти (половці) криком поля перегородили, Дажбогові внуки (русичі) — червоними щитами“ — вислів із поеми. Це треба так розуміти, що українські полки йшли впорядкованою військовою лавою, а половецькі — не в ладі, а збіговищем йшли в бій.
- 55) ярий — завзятий, лютий, хоробрий
- 55*) пард, леопард або пантера — хижак із родини котів: жовтосірий із чорними малими плямами
- 56) комиш — троща
- 57) Обида — образа, зневага, також — нещастя, лиха доля; тут виступає як людина (дівчина), що приносить руїну, горе
- 58) Готи (германський народ) оселилися на берегах Чорного й Озівського моря в 2. половині II. в. після Христа й панували тут до 375. р., коли їх розбили гуни, потім над ними панували хазари, пізніш — половці. Недобитки готів залишилися були в Криму і продержалися були там ще в XVII. ст. Вся людність Криму, отже й готи, провадили торги невольниками, і кожний полон із України приносив їм користь.
- 59) Тьмутороканський бовван — вислів автора „Слова о полку“ — божище у місті Тьмуторокані, до нього сходилися азійські кочівні народи, неприхильні Україні
- 60) Корачів — місто в колишній Чернигівщині, недалеко Брянська, на границі з вятичами (пращурі московського народу)
- 61) тис — шпилькове дерево, 12—15 м. високе, росте дуже поволі, але живе дуже довго, деколи й до 1000 років — деревина дуже сильна, не гние
- 62) див. пом. 16.
- 63) Пліснесько — колишній укріплений гóрод у Галичині, тепер оболоння під Підгірцями недалеко Олеська в Золочівщині, там і досі злітається багато гайвороння. „Кисаня дебра“ — вертепи десь під Пліснеськом, але ж назва ця тепер уже забулася
- 64) два сонця — старші князі, Ігор та Всеволод; два місяці — молодші князі — Володимир і Святослав (вислів із „Слова“.
- 65) див. пом. 55*
- 66) наруга — насміх, глум; наруга побідила славу (вислів зі „Слова“) — половці перемогли русичів; про Дива, див. в оповіданні, ст. 33.

67) Готські діві співають про Бусові часи, про часи, коли в IV. в. по Хр. короля славян Бооза побив був готський князь Вонітар і розпняв на хресті wraz із його синами й вельможами. Шарукань ізнову був половецький хан, якого 1107. р. побили наші князі так, що він ледви втік із побоєвища. Ясна річ, що готські дівчата тішаться з поразки русичів і нагадують їм, як то готський князь їх пращурів побив. Про готів див. пом. 58.

68) рано — за скоро; треба б так розуміти, що, мовляв, Ігор і Всеволод супроти Святослава князі ще за молоді, не мають досвіду; все це слова з поеми, й цілий сон і вияснення його, й відповідь Святослава

69) пор. пом. 18.

70) Римів — колишне місто на Полтавщині, але де воно було, не відомо; одні вказують на село Рим на межі лохвицького й прилуцького повіту, інші на село Римівку недалеко Гадячого, ще інші на місто Ромен

71) дітинець — внутрішня частина городу, як назверхня звалася „остріг“

72) Почайна — річка в Києві, там, де була колись пристань, вої — вояки, одина: воїн

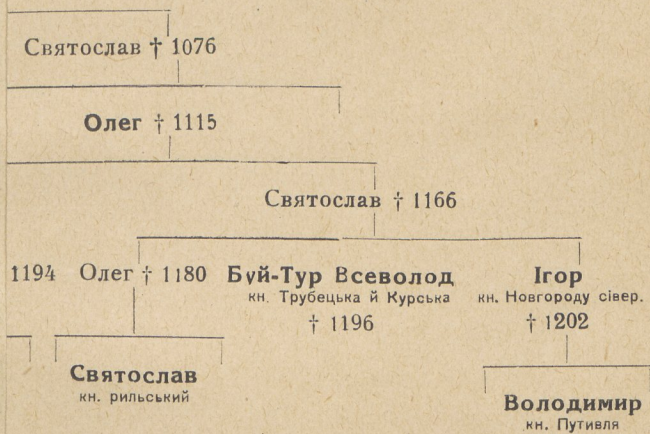
73) тула — сагайдак, прилад складати стріли

74) іноходці — коні, що ступають рівночасно то обома правими, то обома лівими ногами напереміну, себто — инакше ходять, ніж звичайні коні.

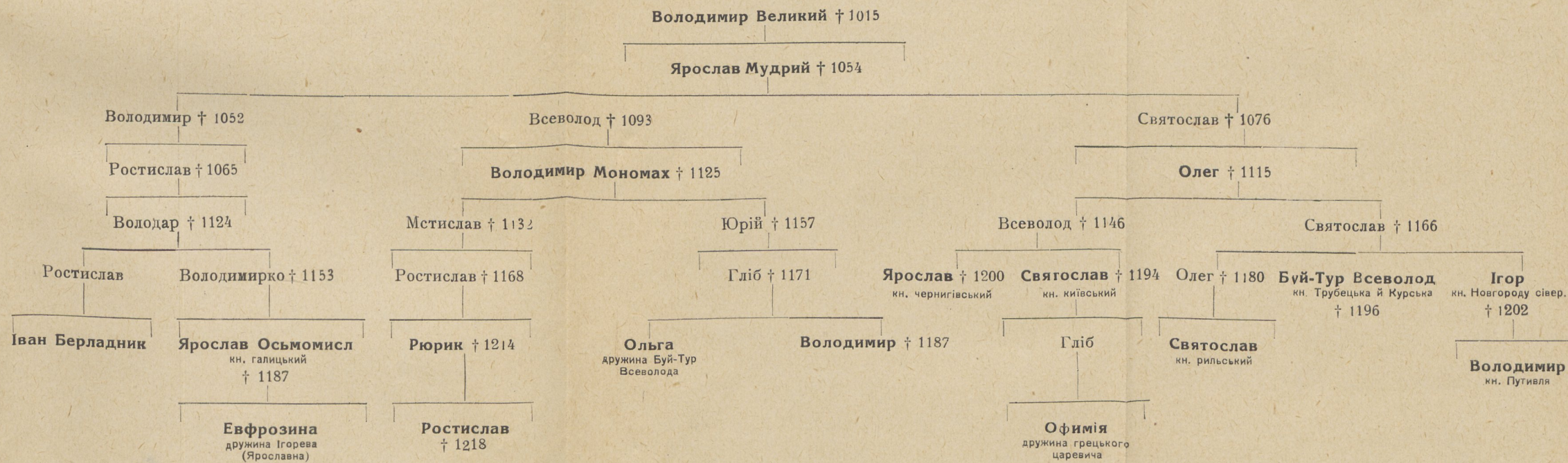

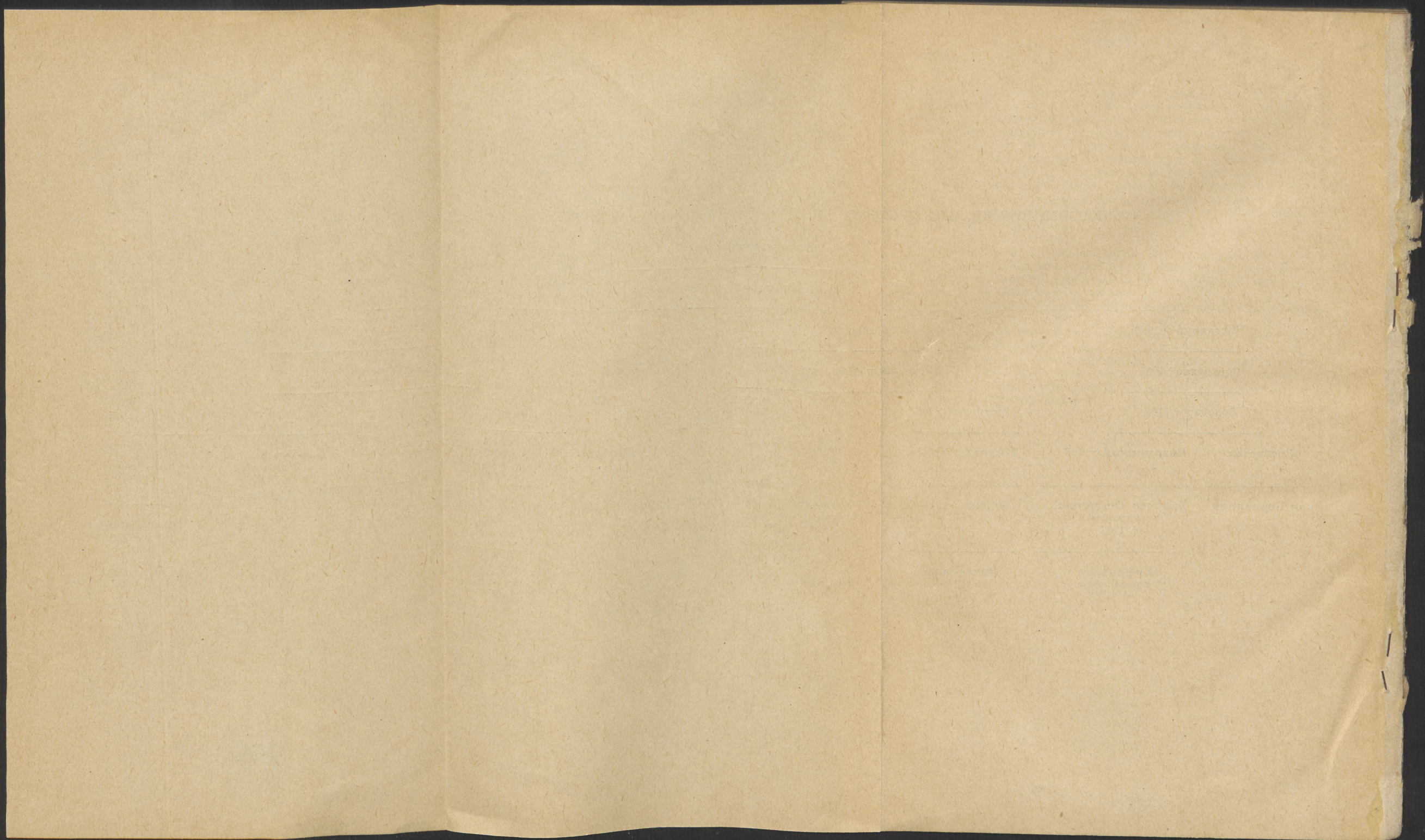
6657/35

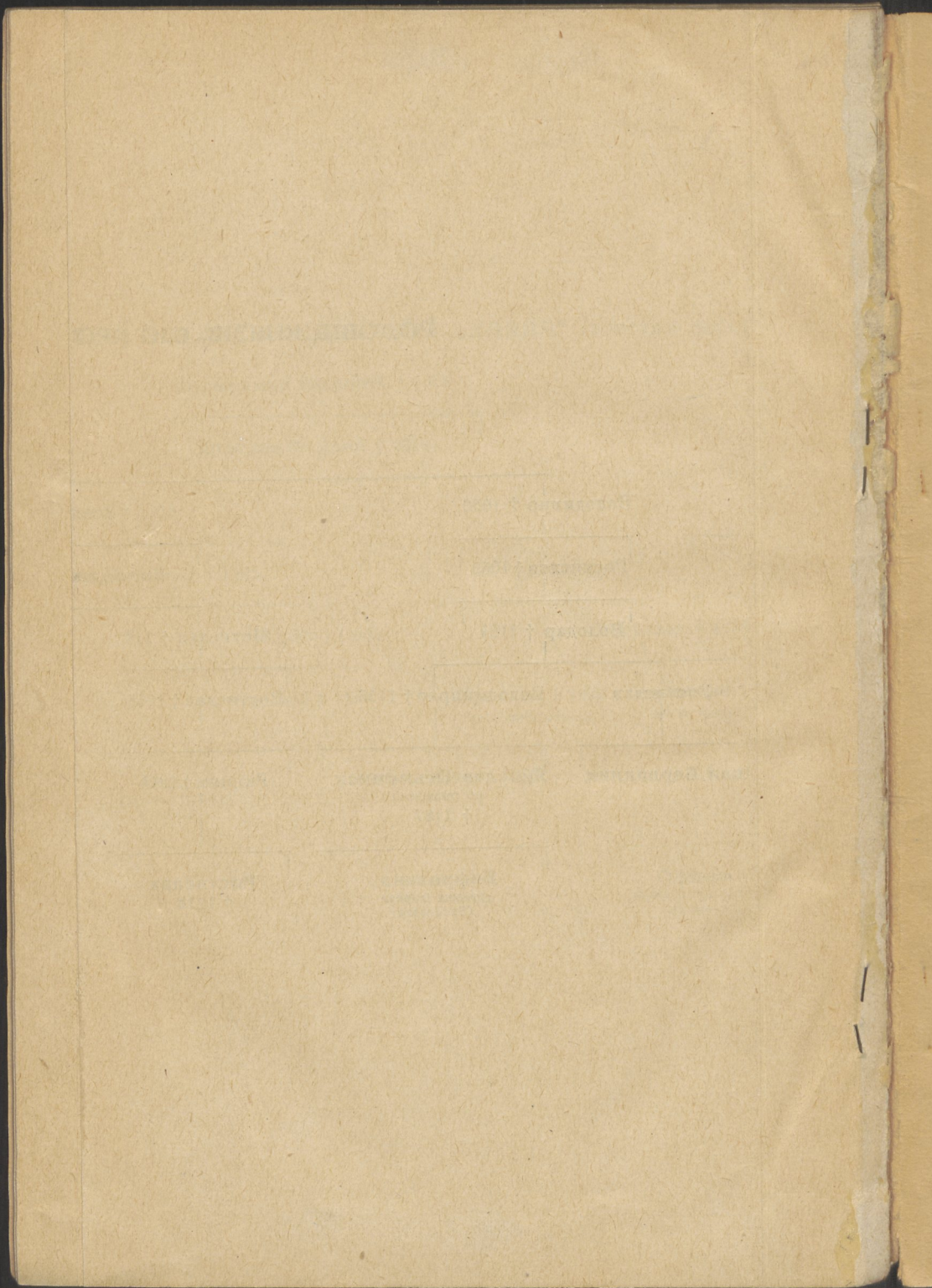
ном надруковані).

РОДОВІД КНЯЗІВ, ЩО ПРО НИХ ЗГАДУЄ ОПОВІДАННЯ „КАЯЛІА“ (товстим письмом надруковані).

ПЕРЕДПЛАЧУЙТЕ ВИДАННЯ „ПРОСВІТИ“!

В 1934. р. Товариство „Просвіта“ відновило свої місячні видання. За минулий рік видало 11 книжечок (одна книжечка подвійна). Читач дістав у руки 5 історичних оповідань із різних часів нашого минулого, 3 книжечки змальовують життя велетнів нашого національного відродження (Тарас Шовченко, Маркіян Шашкевич, Юрій Федькович), крім цього, появився один драматичний твір, одне оповідання з сільського побуту та один твір першого редактора видань „Просвіти“ (Ю. Фельковича: „Фармазони“), який давно розійшовся й за яким люди раз-у-раз попитували. А в цьому, 1935. р. Т-во звертає увагу на найживучіші, найпотрібніші й найцікавіші питання з різних ділянок знання: історія, географія, винаходи, гігієна, право, природознавство й т. д.

Т-во „Просвіта“ сподівається, що кожен українець — у повному розумінні ваги справи — **стане передплатником** місячних книжечок. І коли б навіть хто не потребував цих книжечок **для себе**, то й тоді **повинен прислати свою передплату (3.60 зл.)**, а належні йому книжечки Товариство вислало б дарово **для наших найбільш загрожених земляків**. Треба ж нам дати рятунок братам!

Та ще треба мати на увазі, що „Просвіта“, крім місячних книжечок, видає ще й правильно **чвертьрічні**, більші обємом, популярно-наукові книжки (4 на рік), і що-місяця **прецікавий** і дуже багатий змістом **журнал „Життя і Знання“** (12 чисел на рік) — пор. 4. стор. окладинки.

Чвертьрічні книжки коштують у передплаті для членів 6.40 зл., а „Життя і Знання“ — 18 зл. на цілий рік.

Хто ж передплачує **всі просвітні видання** (місячні, чвертьрічні та „Життя і Знання“) **разом**, числиться вже членом „Просвіти“ і платить **лише 25 зл.** І цю квоту можна сплачувати догідними ратами.

Т-во „Просвіта“ має повну надію, що кожен українець стане передплатником її видань. Як не всіх — то бодай місячних, і пришло 3.60 зл. чи то на закупівлю минулорічних книжечок, чи 3.60 зл. на передплату цього річних книжечок, чи 7.20 зл. за минулий і цей рік, або для себе, або для висилки цих книжечок **загрозеним нашим братам.**

Передплату просимо слати на адресу:

Т-во „Просвіта“, Львів, Ринок 10.

При кожночасній зміні адреси необхідно подавати давню адресу.

6657/135

9 WRZ 1935

Запросини до передплати журналу

„ЖИТТЯ І ЗНАННЯ“

на рік 1935.

З днем 1-го січня 1935. р. почався восьмий рік видання єдиного в нас популярно-наукового місячника „Життя і Знання”.

„Життя і Знання” подає всебічний погляд на всі ділянки науки й знання, вияснює доступним способом важні питання й таким чином творить багате джерело для доповнювання й поширювання знання, для самоосвіти, для викладів і читання на-голос по читальнях і в кооперативах.

„Життя і Знання” повинно знаходитися в кожній українській хаті, в кожній читальні, кооперативі й освітньо-культурній установі! Всі філії й читальні „Просвіти” повинні передплачувати його **обов'язково**.

„Життя і Знання” — журнал корисний і доступний і для молоді. Шкільна влада поручає його до читання на вечірніх курсах позашкільної освіти на II. ступні замість — читанок. Від квітня 1935. р. журнал друкує в кожному числі дуже цікаві „Спогади Павла Алепського” з його побуту на Україні в XVII. в. Хто ще не передплачував досі „Життя і Знання”, не читав його й, може, й узагалі в руках не мав, того просимо **доконче** переглянути який річник нашого журналу або зажадати в Адміністрації оказового числа та **справді** прочитати його.

УМОВИ ПЕРЕДПЛАТИ.

Передплата на рік у краю та в Чехословаччині **виносить 18.— зл.**, на 6 місяців **9.— зл.**, на 3 місяці **5.— зл.**, поодинокє число **коштує 2.— зл.**

За кордоном на рік — **21.— зл.**, на 6 місяців — **11.— зл.**, на 3 місяці — **6.— зл.**, поодинокє число **2.— зл.**

Адреса: „ПРОСВІТА”, ЛЬВІВ, РИНОК 10.

ся, або головою над Доном за вас усіх накладу. Бо краще згинути в славі, ніж у соромі жити!

Торкнув коня і скочив у річку.

За ним де не взявся Данило, й син Володимир, і небіж Святослав, і вірний його отрок. Зашумів перед ними Донець, за ними їх вої шуміли.

Йти, чи не йти? Князь Ігор їх зневажив... Жорна крутити казав і корови доїти...

— Князь Ігор добре сказав: краще вмерти, ніж у соромі жити. За ним!

— Хай іде сам, коли такий гордий.

— А що скаже край, коли ми без князя вернемося? Такого ще в нас не було. За ним!

— Вертаймося!

— Ні! Де князь, там і люди. Ходім!

Шум, гамір, крик, ніби бій почався. Аж нараз:

— Дон нас кличе!

— Дон нас кличе! — загуло з тисяч грудей, і тисячі людей бурею перекотилися через ріку.

*

Два дні ждав Ігор над річкою Осколом⁴⁷⁾ свого брата Всеволода. Всеволод із курянами іншою дорогою йшов. Він теж припізнівся, причинюючи Ігореві турботи. Та надтягнув Всеволод, і Ігор заспокоївся. Всеволодів полк був такий, що тільки стій і дивися. Це дійсно були люди мов під шоломами повикохувані, кінцем списа повикормлювані. Брати щиро звиталися.

— Добре, що ти вже тут, — казав Ігор. — А то не знаєш, що́ я над Дінцем пережив... Уяви собі, люди поперестрашувалися соняшної затьми, далі йти не хотіли...

— Моїм вона теж не понутру була. Та казати не зважилися.

— Бо ти лише своїх маєш, а в мене, дивись, і Володимирові, і Святославові, й чернигівські ковуї. Кожна частина іншого духа принесла. В нас що не город, то світ окремий...

— Яюсь воно буде. Біда тільки, що сонце ніби на нас завзялося, так пражить. І що далі в степ, то менше трави. Трохи я паші з собою забрав, але на довго її не стане. Коней шкода. Наш Святослав, мабуть, того і плаче...

— Ні. В поході мовчить, слухає, що я кажу.

— А співець?

— Перший за мною в річку кинувся тоді, як дружина йти не хотіла.

— Лицар! Жаль, що наділу не має. Все його насліддя — гуся...

— А проте престолу не добивається, у Тьмуторокань не біжить, ворогів на рідний край не наводить.^{47*})

— Бо любить його.

— І його майбутнім журиться.

— Журиться за всіх нас... Але, — перервав нараз князь Всеволод, — але нам у похід пора.

— Ні, брате, — спротивився Ігор, — твої коні потомились, люди теж. До ночі підіждемо. Холодком краще.

Всеволод згодився, а як звечоріло, полки рушили з місця. Від широкого Дону холодний вітер віяв. Спершу легкий, а там що раз дошкульніший. Ніби русичів до Дону не пускав. Десь узялися і хмари. Насувалися темні, зловісні, грізні. У хмарах блискавки миготіли. Ні зір, ні місяця, тьма тьменна, що чоловік чоловіка не бачив. Десь перекликалися сичі, по яругах голодні вовки вили. Лисиці брехали, як ті собаки, лише яюсь коротше, відривчасто, ніби собак удавали. Ти б сказав, що весь звіринний світ зі сну прокинувся й подавав